

Л. І. Білинська

ВНЕСОК О. В. СУХОБОКОВА У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІВНІЧНОГО СХОДУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено відомому українському археологу-славісту О. В. Сухобокову та дослідженням очолюваної ним Лівобережної слов'яно-руської експедиції у північно-східному регіоні Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. За понад 40 років польових археологічних робіт на території Сумщини вченим досліджено сотні пам'яток, багато з яких стали хрестоматійними. Значних зусиль О. В. Сухобоков докладав для збереження історико-культурної спадщини України, розвитку пам'яткоохоронної та музейної справи, популяризації пам'яток археології.

Ключові слова: О. В. Сухобоков, Північно-східне Лівобережжя, Лівобережна слов'яно-руська експедиція, сіверяни, пам'ятки, Сумщина.

Олег Васильович Сухобоков народився 26 жовтня 1937 року на Сіверській землі у літописному містечку Трубчевську, розташованому на правому високому березі Десни. Його життєвий шлях був нелегким і з багатьма випробуваннями. Однак дарунком долі стала можливість, що випала небагатьом дослідникам його покоління — вивчати минуле свого краю, Сіверщини. Дослідженню східнослов'янського племені сіверян і вивченню давньої та середньовічної історії Лівобережної України Олег Сухобоков присвятив усе своє життя і блискучий талант вченого-славіста.

Його попередниками у цій царині були Д. Я. Самоквасов, М. О. Макаренко, Д. Т. Березовець, І. І. Ляпушкін. Їхні напрацювання уможливили виокремлення у подальшому волинцевської і роменської археологічних культур, що відображають етапи розвитку сіверян додержавного періоду.

Значна частина історичної Сіверської землі сьогодні знаходиться в межах Сумської обл., яка в історичному і географічному плані є цікавим

для науковців маргінальним регіоном. Тут були відкриті епонімні пам'ятки — городище Монастирище біля м. Ромни (М. О. Макаренко 1901) та поселення і могильник поблизу с. Волинцеве (Д. Т. Березовець 1947), дослідження яких продовжив Олег Васильович. Подальшу долю сіверян у складі Чернігівського, Переяславського та Новгород-Сіверського князівств вчений простежив за матеріалами розкопок низки літописних міст (Лубно, Ромен, Путівль), численних городищ, поселень та могильників на Дніпровському Лівобережжі. Масштабна наукова діяльність О. В. Сухобокова, на наш погляд, може стати предметом спеціального широкого і ґрунтового дослідження. Метою цієї статті є розгляд наукової та культурно-освітньої діяльності вченого, пов'язаної безпосередньо з північним сходом Лівобережної України, а саме Сумщиною.

Перше знайомство Олега Васильовича із сучасною Сумщиною і її багатогранною археологічною спадщиною відбулося у 1968 р., коли на чолі Лівобережного загону Ранньослов'янської експедиції ІА АН УРСР він вирушив на північно-східне Лівобережжя. Перед загоном, до якого входили співробітники інституту В. А. Іллінська, В. Д. Дяденко і О. М. Приходнюк, стояло завдання: виявлення нових і обстеження вже відомих ранньослов'янських пам'яток в басейнах Сули та Сейму. Також планувалися рекогносцивальні розкопки на поселенні в ур. Вишневе біля с. Курган Азак на Пслі. Це поселення виявлене В. А. Іллінською під час розвідок у 1966 р. та інтерпретоване нею як ранньослов'янське (Ільїнська 1967, с. 200). Заплановані дослідження були актуальними через слабку вивченість цього регіону і набували особливого значення у дискусії, що тоді тривала серед дослідників, щодо наявності на Лівобережжі осілого слов'янського населення у третій чверті I тис. н. е. (Ільїнська 1968, с. 55—57).

Досліджена на поселенні в ур. Вишневе площа становила 340 м². Попри значні пошкодження культурного шару, відсутність датуючих предметів, чітко виділялися два керамічні комплекси, представлені посудом скіфського і ранньослов'янського часу. Сукупність у другому архаїчних рис попередніх культур (київська, пізньозарубинецька) та ознак, характерних для колочинської і пенківської, схилили О. В. Сухобокова до датування пам'ятки серединою I тис. н. е. (Сухобоков 1971, с. 231—233). Поселення Курган Азак фактично стало першою дослідженою розкопками пам'яткою Лівобережжя, де були зафіксовані ранньослов'янські матеріали середини I тис. н. е. та раніші, виділені наприкінці 1970-х рр. у київську культуру. Фахівці датують цю пам'ятку другою половиною IV — першою половиною V ст. і зараховують до заключної фази київської культури (Терпиловський, Абашина 1992, с. 173).

Після розкопок на Пслі загін продовжив дослідження в басейні Сейму, де обстежив 11 різночасових пам'яток. На них зібрано підйомний матеріал, проведено шурфування й зачистки; знято плани городищ біля сіл Вікторове (Барвінкова Гора), Червоний Ранок і Литвиновичі, поселення та курганного могильника поблизу с. Камінь (Сухобоков 1968b). Проведені розвідки дали цікаві і вагомні результати щодо історії заселення краю в I тис. н. е.

Під час робіт біля с. Волокитине на комплексі роменсько-давньоруського часу було досліджено напівземлянку із залишками зрубу і виключно роменською керамікою, що дало підстави датувати ранній період забудови городища. В 1,5 км від нього розташований могильник з тілоспаленнями, від якого залишилося кілька курганів (х. Дорошівка) після досліджень Д. Я. Самоквасова і Д. Т. Березовця. В часи Київської Русі за укріпленнями городища існувало селище та ще один могильник, зайнятий сучасним кладовищем — за розповідями мешканців села під час копання могил траплялися «старовинні кістки та якісь прикраси» (Сухобоков 1974с).

Уже під час першої самостійної експедиції О. В. Сухобокова, а особливо розвідок, проявилися його організаторські здібності, вміння налагоджувати контакт з місцевим населенням. Вчителі місцевих шкіл, краєзнавці, старожили із задоволенням розповідали місцеві легенди, показували свої знахідки, місця їх знаходження. Про такі цікаві зустрічі знаходимо записи у польовому щоденнику науковця. Так, у Волокитиному вони дізналися, що у сусідніх Литвиновичах «знайдено три пуди грошей з срібра». Інформація зацікавила дослідників, проте як часто буває, виявилася перебільшеною. У щоденнику Олег Васильович записав, що на їхнє запитання господаря притягла мішок із мідною монетою, масою близько 40 кг. Під час копання люху вона наткнулася на берестяний короб, у якому і знаходився цей скарб. Його оглянув В. Д. Дяденко і встановив, що скарб містив царські мідні монети з 1762 по 1820 рр.

В Литвиновичах увагу вченого привернув інший об'єкт. В урочищі, відомому у населення під назвою Церковище (Горб, Городок), з яким пов'язана легенда, нібито там зарито золотий церковний купол, була виявлена переважно кружальна давньоруська кераміка. Тут обстежено та знято план «цікавого болотяного» городища, яке розташоване на двох дюнного походження горбах (Сухобоков 1968а, с. 43—44). Біля с. Камінь місцевий краєзнавець А. А. Завадський показав дослідникам курганний могильник в ур. Шведські Могили, від якого залишилося шість насипів. Поміж них, на розораному полі, були помітні світлі плями з перепаленими кістками і уламками ліпного роменського посуду, які дозволили атрибутувати могильник. Неподалік, на одному з мисів, було виявлено і поселення з аналогічною ліпною та кружальною давньоруською керамікою (Сухобоков 1968b, с. 18—19).

Наступними об'єктами обстеженими О. В. Сухобоковим, стали два городища в с. Червоний Ранок (нині с. Божок). На одному з них він провів невеликі розкопки (60 м²). Тут було виявлено споруду і багато ліпної роменської кераміки та кружальної давньоруського часу, кістяні проколки, пряслиця з пірофіліту. Увагу автора розкопок привернула кераміка, що поєднувала риси давньоруського кружального посуду з типовою роменською орнаментациєю. На його думку, виявлені матеріали, які сукупно датують городище IX—XII ст., представляють неабиякий інтерес у вирішенні проблеми подальшої долі населення роменської культури, тобто сіверян (Сухобоков 1975а).

У вересні того ж року, вже у складі Черняхівського загону Ранньослов'янської експедиції, очоленого Є. В. Махно, Олег Васильович брав участь у рятівних дослідженнях, які проводились Інститутом археології спільно з Сумським обласним краєзнавчим музеєм (СОКМ) на Успенському могильнику. Цей могильник, що руйнувався кар'єром цегельного заводу, вважається крайнім пунктом ареалу черняхівських пам'яток на Сеймі. Під час досліджень 1968—1972 рр. було зафіксовано високу щільність поховань і переважання кремацій з «розсіяними кісточками», які, на думку Є. В. Махно, домінували на пізньому етапі існування культури (Махно 1971). Колекція знахідок з Успенського могильника нині зберігається в СОКМ.

Продовженням розпочатих у 1968 р. досліджень північно-східного Лівобережжя стали розвідки Лівобережного загону Інституту археології. У травні 1971 р. М. П. Кучера (керівник) і О. В. Сухобоков «на машині ГАЗ-53 з шофером Павленком О. М. виїхали на розвідку городищ роменського та давньоруського часу на Лівобережжю України» (Кучера 1971b, с. 2). Ця розвідка була спрямована на виконання планових тем інституту «Давньоруські городища на території УРСР» (М. П. Кучера) і «Роменська культура на Лівобережній Україні» (О. В. Сухобоков). Вона

мала на меті «вибіркове обстеження городищ роменської культури і Давньої Русі в різних частинах Лівобережної України для уточнення їх датування, з'ясування характеру культурного шару, вивчення топографічного місцезнаходження та планування оборонних споруд», перевірки стану збереженості пам'яток (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 1—2).

Попри значні роботи з вивчення роменських і давньоруських городищ, проведені на Лівобережжі у 1945—1948 рр. І. І. Ляпушкіним, Д. Т. Березовцем і Ф. Б. Копиловим, низка пам'яток залишалася не обстеженою. Не всі городища мали плани і повні описи, спірним було їх датування, оскільки подавалось узагальнююче — «великокнязівський» або «давньоруський» час. Безперечно, за час, що минув, значно змінився стан пам'яток, багато з них зазнало руйнувань. Відтак, розвідка 1971 р. була першим за понад чверть століття масштабним цілеспрямованим дослідженням Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Її маршрут пролягав до Сіверського Дінця басейнами найбільших річок: Десни, Сейму, Сули, Псла і Ворскли, охоплював практично все Лівобережжя України (Чернігівська, Сумська, Полтавська, Харківська області) з частковим заглибленням по Сейму і Ворсклі в суміжні Курську і Білгородську області РФ.

Після досліджень на Сіверському Дінці, загін розпочав роботи на території Сумської області. В басейні Ворскли було обстежено шість пунктів з городищами (Ницаха, Зарічне (3), Журавне, Куземин). Тут М. П. Кучерою і О. В. Сухобоковим вперше складено плани городища Зарічне II, яке у 1938 р. обстежував П. М. Третьяков, та однієї з частин городища скіфського часу між селами Зарічне і Сосонка. Також були зняті плани городищ на відомих комплексах роменсько-давньоруського часу біля сіл Ницаха і Журавне, що складаються з кількох городищ, поселення, курганних і ґрунтового могильників (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 8—14). Найбільше пам'яток (9) дослідники обстежили в басейні Псла і зняли їх схематичні плани. Серед них: комплекс роменсько-давньоруського часу біля с. Кам'яне, пам'ятки біля сіл Гірки і Ворожба, Шпилівка, Могриця, Велика Рибиця, городище Тополі на північно-східній околиці м. Суми та два городища біля с. Битиця (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 18—26). Обстеження басейну Сейму розпочалося від с. Лещіновка Курської області РФ з переходом в Путивльське Посейм'я. Тут М. П. Кучерою і О. В. Сухобоковим вперше було знято план городища з матеріалами скіфського і роменсько-давньоруського часу біля с. Бунякине. Значні пошкодження і руйнування дослідники виявили на городищах на північно-західній околиці с. Нова Слобода та біля с. Волинцеве (Курган). На городищі Курган вони здійснили зачітку нашарувань у місці зсуву в західній частині валу і фіксацію його профілю. Також зняли нові плани городищ. У м. Путивль, на городищі Микільська Гірка, де саме в той час споруджували

пам'ятник А. С. Ковпаку, було зібрано велику кількість роменської і давньоруської кераміки й нечисленні уламки посуду скіфського часу, складено його план (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 8—14, 18—26, 48—52).

У басейні Сули і її допливів Терну та Ромену загін обстежив сім пам'яток. М. П. Кучера і О. В. Сухобоков в с. Городище на р. Терн вперше зняли план округлого в плані городища з потужним валом, навколо якого обстежили велике селище, де траплялося багато давньоруської кераміки XII—XIII ст. Хоча городище було відоме давно і його наприкінці 1940-х рр. обстежував Ф. Б. Копилов, а в 1950-х рр. — В. А. Богусевич, який локалізував тут літописний В'яхань, однак плану ніхто не складав. Також було обстежено і знято план городища в ур. Медведка біля смт Терни та виявлено селище з уламками ліпної роменської і кружалної кераміки XII—XIII ст. за його укріпленнями. Це городище відоме за розвідками В. Г. Ляскоронського кінця XIX ст., але тривалий час пам'ятка залишалася поза увагою дослідників (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 34—36).

Три городища М. П. Кучерою і О. В. Сухобоковим було досліджено в басейні р. Ромен. У її верхній течії вони обстежили і зняли плани городищ так званого болотного типу — Шевченкове, яке дослідники ототожнюють з літописним Гліблем, та Великий Самбір. Обидві пам'ятки розміщені на невисоких підвищеннях серед широкої заболоченої заплави. Вони оточені кільцевим валом і ровом, з напільного боку за їх укріпленнями розташовані селища (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 36—38). Іншого типу було городище біля с. Ведмеже. Воно розташоване на високому останці правого берега р. Ромен і складається з двох частин, пов'язаних складною системою укріплень. Дослідників зацікавило вдале пристосування оборонних споруд до природних особливостей останців. Крім валів по периметру обох частин городища, вони зафіксували ескарпи по краю крутих високих схилів, які на похилих відрогах останця доповнювалися ровами і валами та зрізами схилів з вузькою терасою біля основи ескарпу. У відслоненнях і зсувах насипів валів М. П. Кучера і О. В. Сухобоков простежили рештки роменського культурного шару, сліди пожежі й згорілих дерев'яних конструкцій, ймовірно, споруджених уже в давньоруський час. На корінному березі та сусідніх з городищем останцях ними було виявлене селище, де серед кераміки XII—XIII ст. траплялися поодинокі уламки ліпного роменського посуду (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 42—45). Схожа система укріплень була і на городищі в с. Глинськ на Сулі, яке розташоване на трьох, відокремлених балками, останцях корінного берега. У його культурному шарі над незначною кількістю давньоруської кераміки XI—XII ст. переважала ліпна роменська. На відміну від попередніх мисових городищ залишки селища дослідники простежили понад заплавою Сули

біля підніжжя городища, де траплялися уламки давньоруської кераміки (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 29—30).

В цілому розвідзагін із 17 травня по 30 червня обстежив і задокументував 60 пунктів з городищами в басейнах Десни, Сейму, Сіверського Дінця, Ворскли, Псла та Сули, з яких 26 на Сумщині. Також відкрито селища поблизу городищ, кілька поселень різних епох, здійснено культурно-хронологічний аналіз пам'яток. Відомості про обстежені на території Сумщини пам'ятки, стан їх збереженості та характер руйнувань були передані у Сумський обласний краєзнавчий музей (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 49). Вся наукова документація зберігається в Науковому архіві ІА НАН України. Виконання такого значного об'єму робіт стало можливим лише завдяки професіоналізму, науковому запалу й цілеспрямованості учасників загону.

Принагідно зазначимо, що Михайло Петрович Кучера на той час уже був досвідченим науковцем, мав великий досвід польових робіт. Як відзначають його колеги, археологічні розвідки були його найбільш улюбленою справою. Тут він був справжнім асом і отримував під час їх проведення найбільшу професійну насолоду. Основним типом об'єктів, які виявляв і фіксував вчений, були елементи давньоруської фортифікаційної системи: городища і довгі дерево-земляні вали (Томашевський, Борисов 2017, с. 82). До того ж Михайло Петрович був дуже організованим, відповідальним, чітко і охайно креслив та писав, віртуозно знімав плани, фіксував всі деталі обстежень пам'яток — свідченням чого є його численні польові звіти. Тож його молодшому колезі Олегу Сухобокову під час їх тривалої розвідки 1971 р., що охоплювала практично все Дніпровське лісостепове Лівобережжя, було чому навчатися. Попри різницю у віці між ними завжди була тісна співпраця в роботі, дружнє спілкування, тонка іронія в розмовах. Їх еднали не лише суворі випробування воєнного та повоєнного часу, а й особисті якості — принциповість, інтелігентність, вимогливість до себе, доброзичливе ставлення до інших.

Польові дослідження 1968, 1971—1972 рр., зокрема й на Сумщині, відіграли важливу роль у підготовці О. В. Сухобоковим кандидатської дисертації «Населення Дніпровського Лівобережжя у другій половині I тис. н. е.» (Сухобоков 1972). Він особисто, на практиці познайомився з безпосереднім об'єктом своїх наукових досліджень — слов'янськими пам'ятками переддержавного періоду цього регіону і сформував власне уявлення про них. Успішно захищена Олегом Васильовичем у 1973 р. дисертація лягла в основу його монографії «Славяне Дніпровського Лівобережжя (роменская культура и её предшественники)» (Сухобоков 1975b), яка і нині є важливим джерелом для дослідників. Набутий в експедиціях В. Й. Довженка, Д. Т. Березовця, Є. В. Махно, М. П. Кучери, Д. Я. Телегіна, В. І. Бідзілі, В. О. Круца й А. І. Кубишева

та інших, польовий досвід став важливою складовою багаторічної інтенсивної експедиційної діяльності О. В. Сухобокова (рис. 1).

У 1973 р. після спекотного польового сезону в Пооріллі (експедиція Дніпро—Донбас) Дніпровський Лівобережний загін Слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом О. В. Сухобокова розпочав дослідження комплексу пам'яток біля с. Ницаха. У складі експедиції були студенти-практиканти історичного факультету Полтавського педінституту, з якими він досліджував ранньослов'янське поселення Багате на Дніпропетровщині. Більшість з них зацікавилася польовою археологією і виявила бажання попрацювати ще й в експедиції О. В. Сухобокова. Два городища під місцевою назвою Малий і Великий Балкани, стрімко здійснюючись над заплавою Ворсклиці — правого допливу Ворскли, вражали величчю і монументальністю своїх укріплень (рис. 2). «Порослі травою, колись потужні земляні вали городищ, розріз рову, у якому можна було побачити кожен прошарок, викладена із каміння основа насипу укріплень, — і над усім тим холодний осінній вітер, що піднімає хмари пилу після кожної кинutoї на відвал лопати землі», — так передав свої враження від знайомства з пам'яткою і досліджень нині знаний трипільознавець Михайло Відейко, а в далекому 1973 р. — юний лаборант експедиції Олега Васильовича. «Йому (О. В. Сухобокову — авт.) я зобов'язаний *першим знайомством із археологією доби ранніх слов'ян та Русі*», — зауважував учений (Відейко 2009, с. 3).

Це були рятівні роботи на пошкоджених внаслідок господарської діяльності валу і майданчику городища Малий Балкан та ділянці плато між городищами. На перекопаних бульдозером ділянках зафіксувалися плями від житл і господарських ям, біля насипу валу — залишки обгорілих дерев'яних конструкцій. Протягом коротких польових сезонів 1973—1974 рр. в Ницахі було досліджено 700 м² площі, здійснено розрізи рову і валів — напільного та по периметру майданчика городища. Результати досліджень засвідчили розвинене фортифікаційне будівництво, високий рівень землеробства і ремесла населення та перспективність подальших досліджень пам'ятки (Сухобоков 1974а). До них вдалося повернутися у 1986 р., про що йтиметься далі.

Крім стаціонарних досліджень, проводилися обстеження в околицях с. Ницаха. Місцевий житель С. І. Ханін, з яким Олег Васильович познайомився у 1971 р. під час розвідок, показав йому свої знахідки з ур. Мальцево і Горб, зокрема підвіску-лунницю з виїмчастими емаллями київської культури, яка нині експонується в СОКМ. В цих урочищах археологами були виявлені поселення скіфського часу і першої половини I тис. н. е.

Тоді ж, у вересні 1973 р. відбулося знайомство з Григорієм Самойловичем Долгіним — дирек-

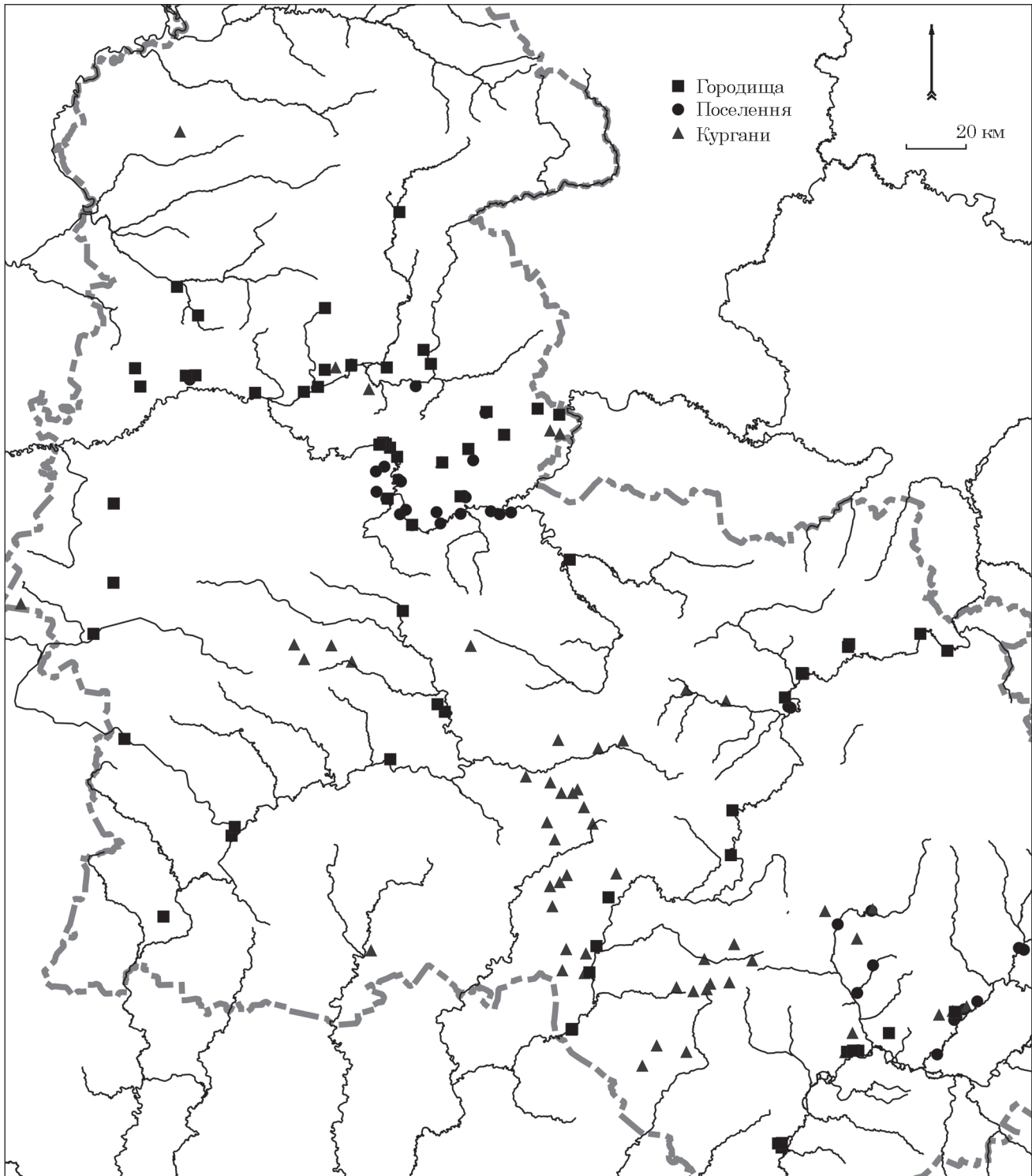


Рис. 1. Карта польових досліджень О. В. Сухобокова і очолюваної ним Лівобережної слов'яно-руської експедиції у 1968—2006 рр. на території північно-східного Лівобережжя України

тором Сумського обласного краєзнавчого музею. Про цю зустріч, якій посприяв банальний випадок, Олег Васильович залишив запис у польовому щоденнику. Так, щоб зателефонувати в Київ та Москву, йому довелося їхати до Сум. Там він відвідав обласний музей і відрекомендувався його директору. Григорій Самойлович дорікнув, що його не повідомили заздалегідь про те, що вестимуться роботи на території Сумської облас-

ті, і обіцяв надалі підтримку. До того ж, попросив частину матеріалів для експозиції у новій будівлі (Сухобоков 1974b, с. 27).

З того часу між ними склалися тісні ділові і дружні стосунки. Випускник шостого повоєнного випуску кафедри археології Київського Національного університету імені Тараса Шевченка Г. С. Долгін завжди з прихильністю ставився до колег-археологів. Користуючись зв'язками

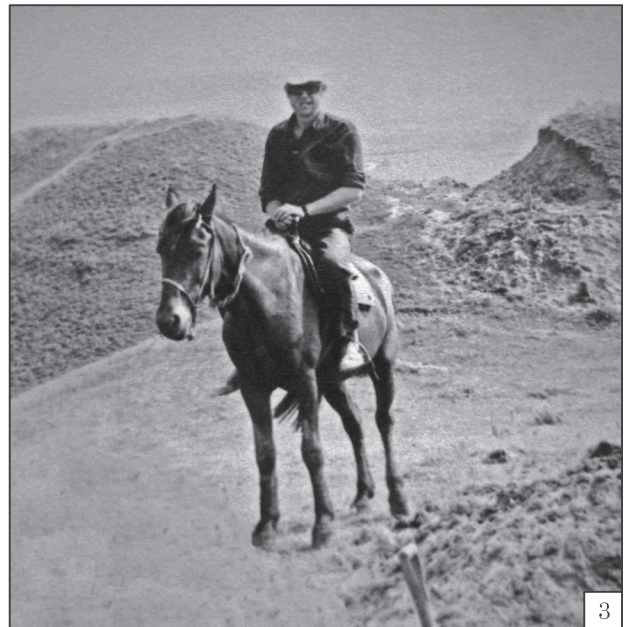


Рис. 2. Ницаха, 1973 р.: 1 — городища і селище; 2 — О. В. Сухобоков на розкопці; 3 — О. В. Сухобоков біля валу городища Малий Балкан (2, 3 — фото з родинного архіву О. В. Сухобокова)

зі своєю alma mater, де з ним навчалося багато співробітників Інституту археології, музеїв та пам'яткоохоронних установ, він активно запрошував дослідників на Сумщину. Авторитет Г. С. Долгіна в області дозволяв відкривати чимало дверей владних кабінетів для організації археологічних досліджень. З ентузіазмом підключаючись до роботи експедицій Інституту археології на території області, він залучав до них краєзнавців, співробітників не лише СОКМ, а й інших музеїв області. В 1950—1960-х рр. музейники працювали в експедиціях В. А. Богусевича, Є. В. Махно, Д. Я. Телегіна. Тож зрозуміло, що в 1973 р. разом з частиною колекції з розкопок в Ницахі, до СОКМ, так само як і у Сумську обласну організацію УТОШК, було передано й інформацію про руйнування пам'ятки.

У 1974 р. Лівобережний загін був реорганізований у Лівобережну слов'яно-руську експедицію, яка під керівництвом О. В. Сухобокова ба-

гато років за активної співпраці і участі СОКМ досліджувала роменсько-давньоруські пам'ятки Лівобережжя на Сумщині. Як згодом зазначав дослідник, у самій назві експедиції вміщена достатньо повна інформація як про регіон проведення археологічних досліджень, так і про напрям наукових інтересів: йдеться про вивчення пам'яток Лівобережної України другої половини I — перших століть II тис. н. е. В цьому плані Сумська обл. є багатим полем для дослідників (Сухобоков 1989, с. 78).

Першими масштабними роботами Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом О. В. Сухобокова у північно-східному Лівобережжі стали дослідження комплексу пам'яток роменсько-давньоруського часу біля с. Кам'яне, які тривали протягом 1976—1978 рр. Ця пам'ятка зацікавила Олега Васильовича ще під час її обстеження з М. П. Кучерою у 1971 р. Увагу привернули виразні елементи фортифіка-



Рис. 3. Городище біля с. Кам'яне, вигляд від заплави Псла, 1976 р.

ційної системи городища, його топографія. Приваблювало й те, що пам'ятка комплексна — до городища прилягало селище, неподалік розташовувався курганний могильник. Олегу Васильовичу про цей могильник у 1973 р. розповідав і демонстрував знахідки з нього вчитель історії із с. Кротенки під Полтавою Г. С. Гурський, який із учнями проводив самодіяльні розкопки курганів біля с. Кам'яне (Сухобоков 2012, с. 19). Знятий у 1976 р. інструментальний топографічний план пам'ятки дозволив уточнити її територію і розташування на місцевості. Роботи проводили на всіх складових комплексу — городищі, селищі, курганному могильнику (рис. 3). Копітка і тривала робота сприяла тому, що тут склався дружній колектив однодумців, багаторічних учасників Лівобережної слов'яно-руської експедиції — співробітників Інституту археології, музейників, тоді ще студентів історичного факультету Полтавського педінституту, де курс археології читала та організовувала археологічну практику Світлана Павлівна Юренко.

Одним із вагомих завдань експедиції було дослідження системи укріплень городища, розташованого на мисі корінного берега р. Псел. Командою у складі О. В. Сухобокова, С. П. Юренко, О. Б. Супруненко, В. А. Парні, В. В. Приймака, О. Є. Пуздровського досліджені оборонні споруди, що склалися з валу заввишки 5—7 м, рову завширшки 15 м і завглибшки 6 м. Виявлені у розрізі валу дерево-кам'яні конструкції, дозволили простежити два будівельні періоди у зведенні оборонних споруд, що відповідали роменському і давньоруському культурно-хронологічним горизонтам. На городищі вони представлені житловими та господарськими будівлями і знахідками (рис. 4, 5; Сухобоков 2012, с. 26—57).

На селищі дослідження відбувалися під керівництвом Оксани Вадимівни Іченської (Пархоменко). Його обстежена площа становила 10 га. На дослідженій ділянці — понад 400 м² — виявлені житлові напівземлянкові споруди з глино-

битними печами, господарські ями, косторізна майстерня і гончарний горн роменсько-давньоруського часу (Сухобоков 2012, с. 57—92).

На курганному могильнику, який налічував 144 насипи і займав площу близько 2,5 га, працювали Р. С. Орлов, В. Д. Дяченко, П. М. Покас. Більшість курганів мала сліди самодіяльних розкопок. Насипи розташовувалися скупчено, іноді зливаючись один з одним. У 40 досліджених курганах були виявлені поховання за християнським обрядом і роменські кремації. Простійкість язичницьких традицій свідчили випадки посипання скелетів вуглинками і золою та підсипки з них під похованими. На мирний характер населення на далекому прикордонні давньоруської держави вказувала відсутність озброєння у похованнях. Велика серія краніологічного матеріалу стала важливим джерелом для вирішення спірних питань плеємної та етнічної приналежності населення басейну середнього Псла (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984; Сухобоков 2012, с. 93—171).

Загалом в результаті трирічних розкопок комплексу біля с. Кам'яне були здобуті нові дані стосовно хронології роменсько-давньоруських пам'яток Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Отримані матеріали дозволили автору досліджень подати широку панораму процесу формування і розвитку населення середнього Псла X—XIII ст., яке за своїм соціально-економічним і культурним рівнем майже не відрізнялося від населення центральних районів Києворуської держави. Даних про «загибель» роменської культури і зміну населення у X—XI ст., на чому неодноразово акцентував увагу опонент Олега Васильовича О. В. Григор'єв, не виявлено (Григор'єв 2000, с. 213—222). Навпаки, простежується поступове вrastання роменської культури у давньоруську. Матеріали досліджень пам'ятки відображені у низці праць автора та учасників розкопок, зокрема, монографії «“Земля незнаема”: население бассейна среднего Псла в X—XIII вв. (по ма-

Рис. 4. Іконки і хрест-енколпійон з валу городища Кам'яне



Рис. 5. Прикраси (браслети і поясні бляшки) з городища і курганного могильника біля с. Кам'яне (М — 1 : 1)



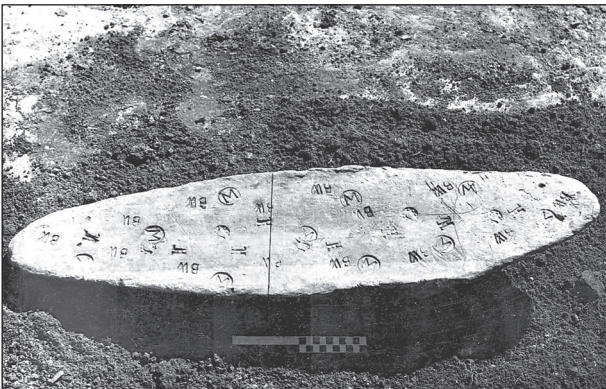


Рис. 7. Путівль, Городок: свинцева плита з майстерні ливарника *in situ*

териалам роменско-древнерусского комплексу в с. Каменное» (Сухобоков 2012). Колекція знахідок з розкопок пам'ятки зберігається в СОКМ.

Знаковими в роботі Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР стали дослідження в 1979—1983 рр. у Путівльському Посейм'ї, які проводилися на території Путівля та в його околицях з метою встановлення часу заснування літописного міста. Після ретельного вивчення писемних джерел і матеріалів археологічних досліджень попередніх дослідників міста Д. Т. Березовця, В. А. Богусевича, Б. О. Рибаківа виникла думка про більш давню його історію, ніж перша літописна згадка про Путівль, датована 1146 р.

У роботі експедиції брали участь співробітники Інституту археології С. П. Юренко, О. В. Іченська, О. Б. Авагян, С. С. Росинський, директор Путівльського краєзнавчого музею В. П. Кошлатий, працівники музеїв та вчителі шкіл Сумської обл., студенти-практиканти Полтавського і Сумського педагогічних інститутів, викладачі цих вишів. Дослідження на території Путівля здійснено в п'яти пунктах: ур. Коптева Гора, Микільська Гірка, Підмонастирна Сло-

Рис. 6. Путівль, Городок: 1 — загальний вигляд розкопу III, розкопки О. В. Сухобокова у 1980 р.; 2 — сучасна панорама, аерофото зйомка 2017 р.

бода (1979), Городок (1979—1981) та Молокозавод у 1982—1983 рр. (Сухобоков, Юренко 2019, с. 140—304).

Основні зусилля експедиції були зосереджені на дослідженнях городища в ур. Городок — дитинці літописного міста. Проведені на різних його ділянках розкопки показали, що пам'ятка має потужні культурні відклади, сформовані за довгий час її існування і, відповідно, складну стратиграфію з перевідкладеними нашаруваннями роменської культури, доби Давньої Русі, пізнього середньовіччя, нового і новітнього часу. Загальна досліджена площа становила близько 500 м² (рис. 6). В культурних нашаруваннях потужністю до 3—4 м, що найкраще збереглися у північно-західній і центральній частинах майданчика городища, були досліджені житла-напівземлянки роменського і давньоруського часу, житло-майстерня художника XII—XIII ст., наземні споруди пізніших часів і майстерня ливарника початку XVII ст. В ній виявлена унікальна знахідка — свинцева болванка масою 120 кг з 35 клеймами на поверхні (рис. 7; Сухобоков, Зоценко, Черняков 2005). Про високий для того часу економічний і культурний розвиток населення міста свідчать знайдені різноманітні предмети побуту і господарської діяльності, прикраси тощо (Сухобоков 1981, с. 3—16, 37—58).

Масштабні роботи проведено під час дослідження фортифікаційної системи городища. Аналіз стратиграфії оборонних укріплень та знахідок дозволив Олегу Васильовичу виділити чотири періоди в їх будівництві та обґрунтувати датування. Перші роменські укріплення з дворядного частоколу по периметру дитинця були зведені в IX ст.; наприкінці X ст. відбулася їх реконструкція, що проіснувала до середини XI ст.

Наступну перебудову укріплень було здійснено в середині — наприкінці XI ст. З останнім будівельним періодом, що датовано кінцем XII ст., пов'язані виявлені під час розкопок валу залишки дерев'яних зрубів, характерних для давньоруського часу (Сухобоков, Юренко 2019, с. 196—203). Етапи розбудови міста Олег Васильович розглядав і в контексті політичної історії Русі. На його думку, другий період спорудження укріплень на Городку співпадав у часі з будівництвом Великим київським князем Володимиром Святославичем фортець на кордонах своєї держави, а останній — з часом після невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців у 1185 р. Тоді, за Іпатіївським літописом, хан Гза прийшов під Путивль і спалив його (Сухобоков 1990, с. 149). Трагічну сторінку часів Батиєвої навали 1239 р. в історії міста підтверджує досліджене у 1979 р. на Городку масове захоронення 23 тіл без ознак поховального обряду. Час цього поховання датовано речовими знахідками, зокрема, кам'яним натільним хрестиком на одному з похованих. Нині на цьому місці споруджено Пам'ятний знак захисникам Путивля, які загинули у 1239 р. під час оборони міста.

З подіями 1239 р. пов'язував шар згарища, що перекривав давньоруські відклади періоду будівництва, відкритої В. А. Богусевичем у 1959—1960 рр., мурованої церкви на Городку, і Б. О. Рибаків. Він продовжив її дослідження у 1965 р. і визначив час зведення церкви 30-ми роками XIII ст. (Рыбаков 1966, с. 154—156). На думку О. В. Сухобокова, цій кам'яній церкві, передувала дерев'яна, що згадується в літописному повідомленні про пограбування у 1146 р. княжого двору і церкви Святого Вознесіння в Путивлі. Як і його попередники він підтримував припущення про розташування їх саме на Городку, вважаючи дитинець імовірним місцем резиденції посадника новгород-сіверських князів, а згодом — двору Святослава Ольговича (Сухобоков 1990, с. 3, 149—150).

На підставі досліджень власних та своїх попередників, Олег Васильович довів, що Путивль виник задовго до першої літописної згадки про місто. Спочатку на території сучасного Путивля, в ур. Микільська Гірка, Городок, Коптева Гора, Підмонастирська Слобода, на мисах крутого корінного берега Сейму виникла група поселень роменської культури, яку пов'язують зі східнослов'янським племінним союзом сіверян. В X ст. навколо єдиного центру в ур. Городок сформувалось ядро майбутнього міста. Проведені дослідження дозволили вченому простежити соціальну топографію давньоруського міста — його дитинець (Городок) і посад, що локалізується за укріпленнями Городка і Микільської Гірки та вузькою смугою тягнеться вздовж Сейму включно з поселенням Молокозавод. Це поселення виявив Д. Т. Березовець у 1947 р. (Березовець 1952, с. 243). На початок 1980-х рр. його територія була щільно забудована, на ній у 1982—1983 рр. виявлено культурні нашарування з матеріалами

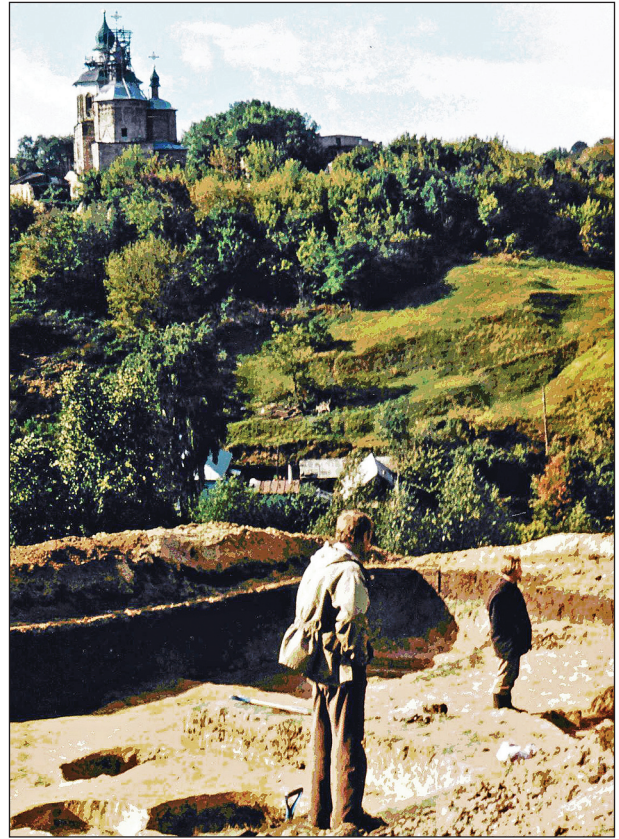


Рис. 8. Путивль, городище Коптева Гора, О. В. Сухобоков на розкопі II, 1979 р.

роменсько-давньоруського і золотоординського часу (Сухобоков 1983, с. 4—5).

Городища в ур. Городок, Микільська Гірка, Коптева Гора включені до складу Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі, створеного у 1987 р. У його фондах зберігається й велика колекція (понад 5 тис. одиниць) предметів матеріальної культури населення Путивля IX—XVIII ст., здобутих під час роботи Лівобережної слов'яно-руської експедиції. Антропологічні матеріали передані до відділу біоантропології ІА НАН України (Рудич 2019).

Історія Путивля завжди залишалася в полі наукових інтересів Олега Васильовича, останній польовий сезон вченого у 2006 р. був присвячений охоронним розкопкам на Городку. Продовженням розпочатих О. В. Сухобоковим досліджень території літописного міста стали невеликі за обсягом рятівні роботи на його посаді, проведені ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України (ОАСУ) у 2008 та 2010 рр. (Білинська 2011, с. 123).

Розглядаючи давньоруське місто як адміністративний, економічний і культурний центр, Олег Васильович надавав особливого значення дослідженню його економічної бази, а саме округи. Для всебічного, ґрунтовного вивчення історії давньоруського Путивля, окрім досліджень самого міста, проводились роботи на роменсько-давньоруських пам'ятках у його окрузі біля сіл Волинцеве, Латишівка, Ігорівка, Лухтівка (рис. 8).

У 1980—1981 рр. Волинцевський загін Лівобережної слов'яно-руської експедиції під керівництвом С. П. Юренка дослідив усю доступну на той час площу (1300 м²) ранньослов'янського селища в ур. Стан поблизу с. Волинцеве. Враховуючи попередні розкопки Д. Т. Березовця, на поселенні було досліджено 51 будівлю житлового, виробничого і господарського призначення, вдалося простежити планування поселення, домобудівництво, рівень розвитку господарства, а також духовну культуру його населення. Дотепер це єдина досліджена комплексна пам'ятка волинцевської культури. Здобуті експедицією матеріали сприяли уточненню деяких суперечливих питань хронології східнослов'янських старожитностей Лівобережжя України останньої третини I тис. н. е. і внесли суттєві уточнення та доповнення в уявлення про волинцевські пам'ятки. Вкупі з іншими матеріалами вони стали підставою виділення цих старожитностей в окрему археологічну культуру (Юренко 1983а; 1983b; 1985).

Ще одна пам'ятка, досліджена у 1981 р. поблизу с. Волинцеве — роменсько-давньоруське городище в ур. Курган. У 1948 р. тут проводив розкопки В. Й. Довженок (Довженок 1952, с. 251—270). Метою досліджень Лівобережної слов'яно-руської експедиції було встановлення характеру самого городища та етапів його існування. Досліджено значну площу — 1200 м² на селищі та 200 м² на городищі, включно з лінією укріплень. З урахуванням попередніх результатів розкопок, здобуті матеріали дозволили О. В. Сухобокову інтерпретувати пам'ятку як роменсько-давньоруську, що існувала безперервно з IX по XIII ст. У житлово-господарському комплексі городища і селища простежується подальший розвиток сіверянських традицій домобудівництва у давньоруський час. У середині — другій половині XIII ст. городище, імовірно, припинило існування і ця територія використовувалася під цвинтар (Сухобоков 1990, с. 62—75).

Отже, дослідження пам'яток поблизу с. Волинцеве значно розширили базу даних про них, дозволили уточнити їх культурно-хронологічну характеристику. Вдалося простежити процес зміни археологічних культур у другій половині I — початку II тис., зумовлені як факторами внутрішнього розвитку сіверян, так і значними впливами зовнішніх чинників.

Оскільки у 1982 р. Путивль готувався до святкування 800-річчя «Слова о полку Ігоревім» і міська влада надала перевагу впорядкуванню території Городка, а не продовженню його дослідження — замість консервації і музеєфікації розкопів, на чому наполягав О. В. Сухобоков, їх просто засипали. Таким чином було втрачено унікальну можливість зберегти автентичні об'єкти давньої історії літописного міста. Тож експедиція сконцентрувала свої зусилля на дослідженні трьох городищ — Латишівки, Ігорівки, Лухтівки та проведенні розвідок в Путивльському Посеймі.

В 1,5 км від Путивля вгору за течією Сейму, на городищі в ур. Хутір Мартина біля с. Латишівка досліджена у 1982 р. площа становила понад 500 м². Крім напівземлянкових житл, виробничо-господарської споруди і ям, типових для сіверян, було виявлено цікавий керамічний комплекс, де переважав ліпний роменський посуд. Його частина демонструє наслідування роменськими майстрами кружалної волинцевської кераміки і слугує маркером раннього етапу життя на городищі. Верхню хронологічну межу презентує посуд ранньогончарної технології, що поєднує властиві давньоруському гончарству форми з характерним для роменського посуду складом глиняного тіста (Сухобоков, Юренко 2019, с. 97—102).

Протягом 1982—1983 рр. велися розкопки городища і селища XI—XIII ст. поблизу с. Ігорівка, відкритих Лівобережною слов'яно-руською експедицією у 1981 р. На городищі досліджено близько 200 м² площі, залишки наземних будівель і споруди з підклітом. Унікальні знахідки — писало, уламки скляних браслетів, циліндричного замка, предмети озброєння і спорядження — вказували на статус пам'ятки як неперерічного поселення (Сухобоков 1990, с. 94—100). На думку дослідників, городище біля с. Ігорівка, розташоване в 14 км від Путивля, може бути інтерпретоване як феодална садиба, а можливо, і заміська резиденція путивльських удільних князів. На вірогідність цього вказує також і легенда, що побутує серед місцевого населення та пов'язує пам'ятку з ім'ям новгород-сіверського князя Ігоря Святославича — героя «Слова о полку Ігоревім». Дослідження показали, що життя на городищі припинилося наприкінці XII — у першій половині XIII ст., а на селищі тривало і в другій половині XIII—XIV ст. У XVI—XVIII ст. тут існувало пізньосередньовічне село. Документальним підтвердженням цього є кресленик Путивля і його околиць XVII ст., де позначено «Вигорово городище» поблизу села Вигорівка (Сухобоков 1990, с. 101; Сухобоков, Юренко 2019, с. 88—96).

У 1982 р. розвідкою було виявлено і проведено попередні обстеження на комплексі пам'яток IX—XIII ст. поблизу с. Лухтівка (Дич), в 9 км від Путивля. Наступного, 1983 р. року розпочались його розкопки (рис. 9). Загальна досліджена площа на комплексі становила 1400 м² (Сухобоков 1990, с. 85—93). Романтика щоденних переправ через Сейм човном і вплав, трикілометрові переходи заплавою із заливними луками, де численними острівками біліли десятки зграйок гусей, випущених мешканцями навколишніх сіл на літній випас, та «шторм» крутого 26-метрового берегового плато, на краю якого розташоване городище, залишили не лише яскраві спогади, а дали й вагомий науковий результат. Два періоди існування городища — роменський (IX—X ст.) та давньоруський (XI — середина XIII ст.) — представляють виявлені на ньому оборонні споруди із залишками дерев'яних конструкцій. Унікаль-



Рис. 9. О. В. Сухобоков на городищі біля с. Лухтівка, 2005 р.

ною знахідкою став скарб, у складі якого були два скроневих кільця та п'ять дирхемів — саманидських монет різних років X ст., часів правління халіфів Муктадіда і Муктадіра (Сухобоков 1990, с. 91). Скарб, пов'язаний з Хозарським шляхом, що у той час пролягав з Сіверського Дінця до головної давньоруської артерії — шляху «із варяг в греки» через Посейм'я. Він був важливою ланкою надходження монетного срібла Халіфату в Середнє Подніпров'я. Нині Лухтівський скарб (рис. 10) зберігається в Державному історико-культурному заповіднику у м. Путивль. На другому етапі існування городища під його захистом сформувалося селище, на якому досліджені житлові споруди і господарські ями складали єдині господарські комплекси — садиби давньоруського часу.

Дослідження пам'яток біля Ігорівки і Лухтівки стали доленосними і для авторки цих рядків, яка студенткою другого курсу кафедри археології та музеєзнавства КНУ вперше потрапила на Сумщину і до Лівобережної слов'яно-руської експедиції, у складі якої з 1983 р. працювала зі своєю науковою керівницею О. В. Іченською (Пархоменко). Тоді відбулися і перші знайомства з Олегом Васильовичем, Світлоною Павлівною, зі згуртованим колективом експедиції і сумчанами — співробітницею Сумського краєзнавчого музею Валентиною Парнею (трагічно загинула у 1985 р.), керівником археологічного гуртка Ганною

Радько (Гідорою), журналістом, краєзнавцем і дослідником «Слова о полку Ігоревім» Віктором Звагельським. Мальовнича природа Сумщини, тепла дружня атмосфера, турбота й опіка наставників залишили не лише незабутні враження, а і подарували надійних вірних друзів на все життя. Експедиція також стала школою польового професійного досвіду — розчистка поховань і об'єктів на розкопці та креслення планів під пильним оком Начальника (так називала Олега Васильовича Оксана Вадимівна), навики малювання кераміки та її реставрації від нього,



Рис. 10. Монети і прикраси з Лухтівського скарбу, розкопки О. В. Сухобокова 1983 р. (М — 1 : 1)

камеральна обробка матеріалів і організація експедиційного побуту від Світлани Павлівни. Всі ці вміння стали фундаментом для професійного росту та досвіду і як фахового археолога і постійної учасниці Лівобережної слов'яно-руської експедиції, завідувачки науково-дослідним сектором археології СОКМ та наукового співробітника ОАСУ.

У 1981—1982 рр. на прохання Сумської обласної організації УТОШК розвідзагоном археологічної секції Палацу піонерів і школярів м. Суми під керівництвом Г. В. Радько, що працював у складі Лівобережної слов'яно-руської експедиції, були проведені розвідки з обстеження стану збереженості відомих пам'яток в басейні р. Псел біля сіл Велика Рибиця, Битиця, Зелений Гай, Токарі, Шпилівка і Ворожба та на території м. Суми (Радько 1982), куди О. В. Сухобоков мав намір спрямувати дослідження у наступні роки.

Також у 1982 р. співробітником експедиції О. Б. Авагяном було обстежено територію Софроніївського монастирського комплексу біля с. Нова Слобода і складено план печер і підземних ходів монастиря, найдавніші з яких датовані XIII ст. (Сухобоков 1983, с. 35).

Крім цього, за дорученням дирекції Інституту археології на території п'яти районів Сумської обл. (від кордону з РФ до межі з Полтавською) здійснено розвідку з метою обстеження і виявлення пам'яток археології по трасі газопроводу Уренгой—Ужгород. Було обстежено 16 відомих пам'яток — переважно курганів, виявлено 12 нових і встановлено їх стан збереженості та визначено типи руйнувань (Сухобоков 1983, с. 36—43).

Отже, археологічні дослідження 1979—1983 рр., проведені Лівобережною слов'яно-руською експедицією у Посейм'ї, дозволили О. В. Сухобокову простежити ранню історію Путивля і обґрунтувати дату виникнення міста. На момент першої літописної згадки він вже був значним міським, торгово-ремісничим центром Посейм'я з добре розвиненою територіальною інфраструктурою. Розкопки сіверянсько-давньоруських пам'яток (Волинцеве, Латишівка, Ігорівка, Лухтівка) та обстеження низки городищ і селищ поблизу сіл Чаплищі, Харівка (ур. Трифон, Упуд), Волокитине і Нова Слобода в окрузі Путивля — одного із стратегічних, економічних і культурних центрів Новгород-Сіверського князівства — стали вагомим внеском у вивчення проблеми сільськогосподарської округи давньоруських міст, зокрема у Посейм'ї (Сухобоков 1983, с. 32—35). Здобуті археологічні джерела стали головними для обґрунтування часу заснування літописного міста — у 1989 р. урочисто відзначено 1000-літній ювілей Путивля. Тоді ж за значний внесок у дослідження давньої історії міста і його округи Олег Васильович Сухобоков був удостоєний звання «Почесний громадянин м. Путивль».

Після завершення робіт на Путивльщині дослідження Лівобережної слов'яно-руської ек-

спедиції ІА АН УРСР під керівництвом О. В. Сухобокова перемістилися на південь Сумської області, в басейни Псла, Ворскли, Сули. Зокрема, вже у серпні 1983 р. роботи велися на Пслі, на комплексі пам'яток біля с. Зелений Гай: двох городищах, поселенні, курганному і ґрунтовому могильниках. Пам'ятку відкрито і розпочато її дослідження у 1929 р. М. О. Макаренком. Увагу дослідників вона привертала перш за все величезним (до 2 тис.) курганним могильником. Зусиллями експедиції О. В. Сухобокова було обстежено складної конфігурації вкриті лісом миси і, крім вже відомого Великого городища в ур. Крейдище, на той час зруйнованого, виявлено ще одне — назване Малим. На майданчику Великого городища було зафіксовано практично повне знищення культурного шару. Зачистка бульдозерного розрізу зруйнованого напільного валу городища дозволила встановити, що спорудження лінії укріплень у другій половині — кінці XI ст., вірогідно, відбулося шляхом реконструкції невисокого валу роменського часу. Шурфування на всій площі Малого городища виявило культурний шар з ліпною роменською і переважаючою кількісно кружалною давньоруською керамікою XI—XIII ст. У розрізі валу, що по периметру оточує городище, простежено дерев'яні конструкції в його підшві (Сухобоков, Моця 1983, с. 84—86).

На розташованому за укріпленнями городищ селищі було досліджено напівземлянки та господарські ями з роменською ліпною і кружалною давньоруською керамікою XI—XII ст. Їх перекивав горизонт з похованнями християнського давньоруського некрополя другої половини XII — першої половини XIII ст. (Сухобоков, Моця 1983, с. 10—12). Одночасно курганним загоном під керівництвом О. П. Моці і П. М. Покаса проводились роботи на одному з найбільших у Східній Європі курганному могильнику (Сухобоков, Моця 1987, с. 88—92). На ньому досліджено 15 курганних насипів від рубежу X—XI до XII ст., обстежено 11 курганних груп, знято окомірний план могильника. Дослідниками Зеленогайський комплекс розглядається як один з переважних пунктів на сухопутному торговельному трансєвропейському шляху з Волзької Булгарії до Києва, розквіт якого припадає на XI—XII ст. (Сухобоков, Моця 1987, с. 93). Матеріали досліджень зберігаються у фондах СОКМ.

Із середини 1980-х і на початку 1990-х рр. стаціонарні дослідження Лівобережної слов'яно-руської експедиції на чолі з О. В. Сухобоковим зосереджувалися на двох базових пам'ятках — городищі волинцевської культури біля с. Битиця (басейн Псла) та роменсько-давньоруському комплексі біля с. Ницаха (басейн Ворскли).

Задум про розкопки городища біля Битиці у Олега Васильовича визрів задовго до їх початку у 1985 р. Городища Битиця I волинцевської культури та Битиця II роменської культури обстежувалися у 1971, 1982, 1984 рр. учасниками експедиції під час розвідок (Кучера, Сухобо-



Рис. 11. Городище Битиця I, 1986 р.: 1 — П. С. Пеняк і С. П. Юренко; 2 — І. А. Ремех зі знахідками

ков 1971а, с. 19—21; Радько 1982, с. 43—48), а знахідка у 1984 р. на городищі Битиця I скарбу знарядь праці й прикрас (Сухобоков, Вознесенская; Приймак 1989) прискорила початок запланованих стаціонарних досліджень.

Городище Битиця I стало відомим науковій спільноті після відвідин його курським археологом-аматором К. П. Сосновським у 1910 р. В листі до О. А. Спицина він дав опис городища і зібраних на ньому речей. У 1948 р. городище обстежив, а у 1953 р. провів перші розвідувальні розкопки І. І. Ляпушкін (Ляпушкін 1952, с. 304; Ляпушкін 1959, с. 65—77). Їх результати стали поштовхом до тривалої дискусії серед дослідників щодо культурно-хронологічної характеристики цієї унікальної пам'ятки. Фортифікаційні укріплення, представлені складною системою комбінації ліній ровів і валів та ескарпів, вирізняють її серед інших ранньослов'янських неукріплених поселень. Саме на їх ґрунті дослідження спрямував зусилля експедиції О. В. Сухобоков. Його увагу привернуло технічне і функціональне поєднання різних типів оборонних споруд та послідовність у розташуванні елементів укріплень. Вони споруджені з врахуванням природних умов і особливостей розташування на мисі високого корінного берега Псла. П'ять розрізів оборонної лінії, здійснені у 1985—1989 рр. у різних частинах городища, дозволили вченому простежити динаміку розвитку складної оборонної системи волинцевського городища, що перетворювала це поселення у добре укріплену фортецю. Головна увага в системі оборони приділялась рову, а вал виступав додатковим засобом захисту. Фортифікаційна система супроводжувалась вдалим застосуванням ескарпів для посилення стрімкості та більшої неприступності ділянок з похилими схилами. Перші укріплення, вірогідно, збудовано в ранньому залізному віці. У волинцевський час їх було реконструйовано, удосконалено

і посилено ескарпуванням схилів та поглибленням ровів, на що вказує подібність із системою укріплень, досліджуваного у 1985 р., городища Битиця II — обидві пам'ятки мають хронологічно близькі, але різнокультурні відкладення (Сухобоков 1992, с. 125—133).

Серед ранньослов'янських старожитностей Битиця I виділяється не лише наявністю оборонних укріплень, а й характером та безпрецедентною кількістю отриманих матеріалів. За весь період досліджень Лівобережної слов'яно-руської експедиції (1984—1991, 1993 рр.), у складних умовах проведення робіт серед густого лісу з підліском розкопано близько 6 тис. м² (рис. 11: 1). На городищі виявлено і досліджено понад 60 житлових споруд, кілька поховань, десятки господарських і виробничих будівель. Під час розкопок отримано велику кількість різноманітних матеріалів, що презентують життя, заняття і побут мешканців городища. Кількість знахідок та їх асортимент не мають аналогій серед ранньослов'янських пам'яток. Зокрема, це — предмети озброєння і спорядження воїна-вершника та його коня, землеробські знаряддя, ремісничий інвентар, прикраси, побутові та речі для занять різними промислами (Сухобоков, Юренко 1993, с. 8). Серед них такі унікальні і рідкісні як шабля, казани, кістені, булава, комплекти з вудил і стрімен, наральники й чересла, сокири, плішні й ості (рис. 11: 2).

Як і в будь-якій експедиції, бувало, виявлення цінних знахідок, супроводжували цікаві обставини, що ставали яскравим спогадом про польовий сезон. Одну з таких історій про унікальну знахідку на Битицькому городищі, виявлену в 1986 р., розповіла авторці цієї статті заступниця керівника експедиції С. П. Юренко. Під час робіт на розкопі під її керівництвом студентки-сумчанки Інна Тищенко та Світлана Никонова наштотхнулися на округлу поверхню залізного предмета значних розмірів. Перше, що спало на



Рис. 12. Битиця I: 1 — Л. І. Білінська, О. В. Сухобоков та студенти-практиканти оглядають знахідки з розкопок 1988 р.; 2 — прикраси з городища

думку — боеприпас, адже за часів Другої світової війни тут пролягала лінія оборони (на території городища і нині є залишки окопів). Турбуючись про безпеку студентів, Світлана Павлівна відвела їх подалі від знахідки. Водночас залишати невідомий і потенційно небезпечний предмет теж не годилося. Тож довелося разом зі співробітником експедиції І. А. Ремехом взятися за розчищення знахідки. На щастя, вона виявилася унікальною — два металеві казани, в яких лежали серпи, гачки для риболовлі, пряслице, а поряд — ще й дві сокири. Ці знахідки представлені в експозиції Сумського обласного краєзнавчого музею, а у його фондах зберігається вся колекція з Битиці (рис. 12).

У різнокультурних проявах традицій домобудівництва (напівземлянки з печами та юртоподібні з вогнищем), поховального обряду (тілопокладення та кремація в горщику), керамічного виробництва (кружальна і ліпна кераміка) та інвентарі простежується різне за етнічним походженням населення, що мешкало на городищі. Доречно зазначити, що іноетнічні групи населення були не відокремлені одна від одної, а мешкали спільно на одній ділянці городища (зокрема, в межах одного розкопу). Виявлені під час проведених у 1990 р. досліджень магнітно- та електро-резонансні аномалії, особливості їх розташування на знятому плані, дозволяють говорити про наявність ще понад 100 споруд. Це відкриває можливість палеодемографічного аналізу Битицького городища, де на думку О. В. Сухобокова, могло перебувати до 600 мешканців (Сухобоков 1998; 1999). Виразні риси Битицького городища вказують на його особливе місце як базового пункту хозарської експансії на слов'янські землі.

За кількості метрів південніше Битиці I розташоване роменське городище Битиця II, на якому проводились невеликі за обсягом (220 м²) розкопки. Воно займає центральну частину видовженого мису і має нетипову для роменських пам'яток округлу форму. Оборонна система горо-

дища, що також складається з комбінації валів, ровів та ескарпів, відзначається максимальним пристосуванням рельєфу мису для зведення ефективних оборонних укріплень. У розрізі насипу валу були простежені залишки дерев'яної стіни з двох рядів стовпів та паралельно розташованих обгорілих колод, що є типовим для роменських пам'яток (Сухобоков 1992, с. 133—134). Аналізуючи керамічний комплекс сіверянського населення городища, О. В. Сухобоков виокремив серед типового роменського як за формами, так і орнаментациєю, посуд перехідної технології, що дало підстави датувати пам'ятку IX — першою половиною X ст. (Сухобоков 1992, с. 125).

Через відсутність фінансування польові дослідження Битицьких городищ у 1993 р. були припинені, проте Олег Васильович не полишав пошуку можливостей їх продовження. Він сподівався провести розкопки із врахуванням результатів магнітно- та електро-резонансних аномалій на малодосліджених ділянках городища Битиця I, продовжити дослідження на городищі Битиця II. На жаль, ці плани не вдалося здійснити, так само як і комплексне монографічне дослідження про Битицьке городище, над підготовкою якого він працював у останні роки життя.

У 1986—1988 рр. Лівобережна слов'яно-руська експедиція також поновила дослідження роменсько-давньоруського комплексу пам'яток біля с. Ницаха (рис. 13: 1, 2). Його дослідження О. В. Сухобоков розпочав ще у 1973—1974 рр. рятівними роботами на городищі Малий Балкан. Цей комплекс вчений розглядав як поселення міського типу давньоруської доби. Підставою стали результати аналізу знахідок, топографічні особливості і характер розташування двох городищ, значних розмірів селища та курганного могильника.

Роботи проводилися на всіх складових роменсько-давньоруського комплексу: городищах, посаді, селищі та рятівні розкопки на ґрунтово-



Рис. 13. Комплекс пам'яток біля с. Ницаха: 1 — сучасний вигляд; 2 — Л. І. Білінська і О. В. Сухобоков у польовому таборі, 1986 р.; 3 — розріз валу городища Малий Балкан, 1986 р.

му могильнику. Цікавий підйомний матеріал було зібрано на площі колишнього зруйнованого курганного некрополя, який на початок ХХ ст. нараховував понад 200 насипів. Загальна досліджена площа пам'ятки становила понад 1500 м². Здійснені розрізи валів (напільного і по периметру майданчика) та рову городища Малий Балкан (рис. 13: 3) дозволили простежити кілька будівельних періодів, час і технічно-конструктивні особливості їх спорудження. Були виявлені сліди і залишки дерев'яних конструкцій першопочаткових укріплень напільного валу. Під час реконструкцій пізніших будівельних періодів зафіксовані підсипки валу, укріплення з внутрішнього боку панциром з вапнякового каміння, зведення на його верху оборонних стін із вкопаних в два ряди чи горизонтально укладених колод, спорудження клітей. Так само, в кілька будівельних періодів проводились роботи по спорудженню і зміцненню рову перед напільним валом. Стратиграфічний аналіз розрізу рову показав наявність горизонтальних майданчиків з дерев'яними конструкціями при його спорудженні та поглиблення і застосування стовпів-надобів під час реконструкції. Кілька будівельних періодів простежено і при стратиграфічному аналізі розрізу валу, збудованого

по периметру городища. При його спорудженні застосовані ті ж технічні прийоми, що і для напільного валу: підсипки, стіни з колод або частокіл на ньому, зміцнення насипу щебнем чи великим камінням з вапняку (Сухобоков 1992, с. 154—161).

Також розкопки проводилися на майданчику городища Великий Балкан, посаді та селищі, де виявлені напівземлянкові житла з глинобитними печами, наземні господарські споруди каркасно-стовпової конструкції і ями з матеріалами роменського та давньоруського часу (Сухобоков 1992, с. 161—163). Багатий матеріал, здобутий під час досліджень, дозволяє відтворити картину життя, побуту і занять мешканців цього поселення. Так, на посаді і селищі виявлено близько десятка господарських ям зі спеціально випаленими стінками для зберігання збіжжя, а в одній із напівземлянкових споруд — дві пари жорен у конструктивному робочому порядку, що дало підстави вбачати в ній млин Х—ХІІІ ст. Також на селищі досліджено гончарний комплекс, який складався з двох горнів і підсобних приміщень, та колекцію керамічного посуду (Белінська, Приймак, Сухобоков 1993).

Крім посуду, велику категорію знахідок на комплексі складають залізні вироби — знаряд-



Рис. 14. Унікальні знахідки з Ницахи: 1 — писало і пряслице з пірофілітового сланцю з написом «СЛАВНО», експозиція СОКМ; 2 — християнський амулет-змійовик, 1986 р.

дя праці (наральники, серпи, коси, сокири, долота, медорізка), побутові речі (ножі, кресала, ключі, скоби, дужки відер), предмети озброєння і спорядження. Результати металографічного дослідження колекції ковальських виробів з понад 26 назв, проведеного В. Д. Гопаком, вказали на відсутність якісних змін у розвитку ковальського ремесла, властивих для південноруських міст під час його переходу до товарного. На думку О. В. Сухобокова, віддаленість від великих давньоруських ремісничих центрів сприяла розвитку тут різновиду сільського ковальського ремесла на основі місцевих технологічних традицій попереднього (роменського) періоду, а нечисленні зварні вироби з Ницахського комплексу були продукцією, що потрапляла сюди в результаті обміну чи як товар (Сухобоков 1995).

Серед виявлених в Ницахі унікальних знахідок слід згадати залізне інкрустоване бронзою вістря для писання, пірофілітове пряслице з написом «СЛАВНО» (рис. 14: 1), керамічні дитячі іграшки — коник з посаду та полив'яна писанка, натільний хрестик з жовтою емаллю та християнський амулет «змійовик» (рис. 14: 2) з території курганного могильника.

Наявність житлових, господарських і виробничих об'єктів X—XI і XII—XIII ст. та відсутність стерильних прошарків між роменським і давньоруським горизонтами культурного шару дозволили автору розкопок дійти висновку про безперервність (або неістотні перерви) існування поселення у додержавний і давньоруський час (Сухобоков 1995, с. 56). На думку О. В. Сухобокова, обидва городища і невелику ділянку плато між ними було освоєно в роменський

час, а за давньоруської доби на ділянці плато, що прилягала до городищ, сформувався посад. Серед літописних міст, згаданих у тогочасних писемних джерелах, на жаль, відсутні такі, які можна ототожнити з цим поселенням міського типу, значно віддаленим від державних кордонів Русі. Проте у «Списку міст далеких і близьких» XIV ст. та оброчній книзі Путивльського повіту 1628—1629 рр. згадуються Ничан і Ницанська волость у поріччі Ворскли, Боромлі, Ворсклиці та її допливів Дернової й Пожні, які на думку дослідників, імовірно, слід пов'язувати з цією пам'яткою (Русина 1998, с. 133). Колекція з досліджень Ницахського комплексу зберігається у фондах СОКМ та представлена у його експозиції.

Олегу Васильовичу тричі довелося встановлювати час заснування давньоруських літописних міст — Лубен (Сухобоков, 1983, с. 44—54), Путивля, Ромен. На початку складних 1990-х рр. Лівобережна слов'яно-русська експедиція на Сумщині розпочала дослідження літописного міста Ромен. Неодноразові обстеження сучасного м. Ромни і виявлення культурних нашарувань X—XIII ст. в його центральній частині дозволили дослідникам (В. Г. Ляскоронський, М. О. Макаренко, Ф. Б. Копилов, І. І. Ляпушкін, О. В. Сухобоков, Ю. Ю. Моргунов) локалізувати територію давньоруського міста. У 1992 р. з ініціативи міської влади, у зв'язку з 900-літтям першої писемної згадки літописного міста, в центральній частині (Соборний майдан) м. Ромни О. В. Сухобоковим були проведені невеликі за площею розкопки і шурфування з метою встановлення часу його заснування. Стратиграфічні спостереження показали, що ця територія була заселена ще до кінця X ст. Тут існувало роменське городище, збудоване сіверянами до входження їх до складу Київської Русі. Появу давньоруського міста Ромен з «Повчання Володимира Мономаха», що дійшло до нас у складі Лаврентіївського літопису, О. В. Сухобоков пов'язував з містобудівною діяльністю київського князя Володимира Святославича — на площі понад 16 тис. м² виявлені роменські та давньоруські матеріали. Цю думку вченого підтвердили й розпочаті у 1999 р. дослідження городища Монастирище, на якому проводив розкопки М. О. Макаренко у 1901, 1906 та 1924 рр. Вивчення матеріалів розкопок М. О. Макаренка, дослідження оборонних споруд і сучасні контрольні розкопки на майданчику городища дозволили простежити появу тут неукріпленого сіверянського поселення на рубежі IX—X ст. (Сухобоков, Комар, Белінська 1999, с. 33). Поселення, на переконання О. В. Сухобокова, було засноване тією частиною сіверян, яку 884—885 рр. князь Олег підпорядкував Києву, тоді як інші залишалися під владою Хозарського каганату. Це спричинило мікроміграції населення в межах сіверянської території і появу невеликих руських залог в середовищі західних сіверян. Як показала стратиграфія розрізу валу, перетво-

рення Монастирища в укріплене городище сталося у давньоруський час, не раніше кінця X ст., ймовірно, одночасно з будівництвом фортеці на горі, де вже існувала давньоруська залога. До кінця першої половини XI ст., мешканці городища Монастирища переселилися у більш зручні для життя умови — на гору, до заснованого у X — на початку XI ст. носіями роменської культури давньоруського «граду» Ромен — однієї з ключових фортець Посульської оборонної лінії, що захищала південно-східні кордони Київської Русі (Сухобоков 2004, с. 80—81; Сухобоков, Кома-мар 2004).

Також, у 1999 р. в складі експедиції працював очолюваний Ю. В. Кухарчуком Палеолітичний загін, який проводив дослідження наразі найдавнішої на Сумщині стоянки кам'яної доби Муховець II, розташованої в однойменному яру, що перетинає сучасне м. Ромни. Тоді ж спільно з Ю. В. Болтриком у Посуллі було обстежено і передано до пам'яткоохоронних органів інформацію й акти про пошкоджені грабіжниками кургани скіфського часу.

Саме під час досліджень Лівобережної слов'яно-руської експедиції у 1990-х рр. в Ромнах зав'язалися конструктивні і дружні стосунки вченого зі співробітниками Роменського краєзнавчого музею та його директором В. В. Панченком. У фонди музею були передані матеріали досліджень території міста, а Олег Васильович у 2001 р. взяв участь у святкуванні 1100-літнього ювілею Ромен як один з авторів обґрунтування дати заснування міста. Від роменської громади за значний внесок у відродження історичної пам'яті міста дослідника — «гідного продовжувача справи відомого українського археолога, нашого земляка Миколи Омеляновича Макаренка, який відкрив всесвітньовідому Роменську культуру», відзначено шаную і подякою. Пам'ятку національного значення городище Монастирище (рис. 15) було включено до створеного у 2007 р. Державного історико-культурного заповідника «Посулля».

Підсумком багаторічних досліджень О. В. Сухобокова на Лівобережжі стали монографія «Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.)» (Сухобоков 1992) та успішно захищена ним у 1993 р. докторська дисертація «Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I — початку II тис. н. е.» (Сухобоков 1993). В них Олег Васильович подав розроблену ним оригінальну концепцію історичного процесу у Дніпро-Донському межиріччі — етнокультурно неоднорідному маргінальному регіоні Київської Русі. У ній інтегровано величезний масив матеріалів з польових досліджень вченого, детально відтворено етнокультурні процеси і розвиток слов'янського населення Дніпровського Лівобережжя другої половини I — початку II тис. н. е.

Багато зусиль О. В. Сухобоков докладав для збереження історико-культурної спадщини Ук-



Рис. 15. Загальний вигляд городища Монастирище в м. Ромни, 1999 р.

раїни, розвитку пам'яткоохоронної та музейної справи, популяризації пам'яток історії та археології. В середині 1980-х рр., водночас з проведенням планових досліджень, Лівобережна слов'яно-руська експедиція активно долучилася до роботи над підготовкою Зводу пам'яток історії та культури України. Так, найдовший польовий сезон 1986 р. тривав до 30 жовтня — після закінчення розкопок у Ницах, експедиція зосередилася на розвідках і обстеженні пам'яток Сумської обл. З 1987 р. до роботи Лівобережної слов'яно-руської експедиції приєднався створений у 1986 р. науково-дослідний сектор археології Сумського обласного краєзнавчого музею. Його співробітники В. В. Приймак, Л. І. Білинська, Н. О. Милованова працювали як у складі експедиції, так і очолювали окремі загони, що проводили самостійні розвідки і охоронні археологічні дослідження на низці пам'яток на території області.

Від Інституту археології Олег Васильович був призначений науковим консультантом з підготовки археологічних розділів Зводу пам'яток історії і культури України в Сумській та Полтавській областях. Насамперед, його занепокоєння викликала кількість взятих на облік пам'яток Сумської області, яка була в рази меншою від виявлених і відомих, а також стан їх збереженості. У поданому до Інституту археології на рецензування Словнику пам'яток археології Сумської обл. їх було лише 230. Завдяки рекомендаціям О. В. Сухобокова та скоординованим діям з обласною робочою групою по підготовці Зводу, яку очолював Г. С. Долгін, робота активізувалася. Зокрема, за рахунок обласного фінансування у 1988—1992 рр. були проведені масштабні розвідки у басейнах Ворскли, Псла, Сули і Сейму для обстеження відомих і виявлення нових пам'яток. До робіт, крім співробітників сектору археології музею, були залучені співробітники Інституту археології, археологи суміжних областей, які досліджували різноманітні пам'ятки краю, краєзнавці. У складі Лівобережної слов'яно-руської експедиції працювали Ранньослов'янський загін Інституту археології



Рис. 16. Зустріч О. В. Сухобокова зі співробітниками Сумського обласного краєзнавчого музею в польовому таборі експедиції поблизу с. Битиці

(1988—1989) та три загони Сумського обласного краєзнавчого музею. Участь у роботі експедиції фахових археологів С. П. Юренко, Р. В. Терпиловського, Г. М. Некрасової, П. М. Покаса сприяла покращенню методики робіт, отриманню найповнішої інформації під час проведення досліджень, забезпечувала високий науковий рівень, а для співробітників сектору археології музею — ще й набуття професійного досвіду. Результатом такої роботи став новий Словник, що вже містив понад 600 пам'яток, та науково-довідкові статті про них. Актуальні питання з підготовки Зводу обговорювалися і на обласній науково-практичній конференції «Проблеми археології Сумщини», що з ініціативи Сумського обласного краєзнавчого музею у 1989 р. відбулася у Сумах. В ній взяло участь широке коло археологів, науковців. Багато з них були залучені до написання статей Зводу на окремі пам'ятки як безпосередні їх дослідники: В. І. Неприна, А. О. Моруженко, Ю. Ю. Моргунов, А. М. Обломський, С. І. Берестнев, П. А. Гавриш. Сам Олег Васильович підготував розділ Вступної статті про пам'ятки археології Сумської області, понад 30 науково-довідкових статей на досліджені ним пам'ятки, був співавтором розробки методичних рекомендацій для написання статей Зводу. Ці ж матеріали стали базою для створення першого найповнішого Реєстру пам'яток археології Сумської області, взятих на державний облік в категорії пам'яток місцевого значення Розпорядженням Представника Президента від 19.07.1994 р. № 227. Згодом 17 із них набули статусу пам'яток національного значення. Роботи експедиції над підготовкою Зводу пам'яток історії та культури значно розширили масштаби археологічної карти області, яка відображає певні етапи історичного розвитку на території краю з найдавніших часів до XVIII ст.

За майже 40 років польових археологічних робіт на території Сумщини у Олега Васильовича встановилися тісні зв'язки з музеями області, дружні стосунки з директорами і співробітниками

ми багатьох з них (рис. 16). Він завжди відгукувався на запрошення до співпраці, надавав консультації у формуванні археологічних колекцій, створенні експозицій і виставок. Так, навесні 2000 р. за підтримки Крелевецької міської ради Олег Васильович разом із директором місцевого краєзнавчого музею А. В. Карасем, який ще студентом у кінці 1980-х рр. працював у його експедиції в Ницах, провів розвідку на території міста і в його околицях. Влітку у визначених ним пунктах спільна експедиція СОКМ і СумДУ здійснила археологічні дослідження, результатом яких стали три нововиявлені пам'ятки Подолово (2) і Козин. Також у 2005 р. на запрошення місцевої влади та директора Буринського краєзнавчого музею М. М. Кононенка О. В. Сухобоков і В. М. Зоценко оглянули роменсько-давньоруські пам'ятки Буринщини, провели атрибуцію археологічної колекції музею.

Унаслідок археологічних досліджень Лівобережної слов'яно-руської експедиції на Сумщині значно поповнилися фонди Путивльського, Роменського та Сумського музеїв. Зокрема, нині у Сумському обласному краєзнавчому музеї археологічні колекції з досліджень Лівобережної слов'яно-руської експедиції, очолюваної О. В. Сухобоковим, представлені тисячами одиниць (близько 10 тис. лише з Битиці й Ницах). Сотні предметів з них експонуються в постійних експозиціях, на тематичних виставках, що відображають сучасні уявлення про історичний розвиток краю з найдавніших часів до пізнього середньовіччя та раннього нового часу.

Здобутки Лівобережної слов'яно-руської експедиції також стали цінною базою для наступних досліджень, наукових відкриттів, дискусій, неодноразово обговорювалися на наукових конференціях, семінарах. Такі конференції з приуроченими до них тематичними виставками проводились у Путивлі, Зеленому Гаю, Ромнах. Як згадував Олег Васильович, організація першої з них — виставка археологічних знахідок з розкопок на стародавніх пам'ятках, що досліджувалися на території Путивля у 1979—1981 рр., — забрала багато часу та зусиль. Вона була приурочена до ювілейних урочистостей, а також до з'їзду вчителів-істориків Сумської області. Розгорнута у будівлі Путивльської філії Сумського краєзнавчого музею експозиція виставки викликала велику зацікавленість та отримала схвальні відгуки у місцевій та обласній пресі (Сухобоков 1983, с. 5).

Традиційними стали історико-краєзнавчі конференції та тематичні, присвячені «Слову о полку Ігоревім», на яких особливе місце відводилося археологічним дослідженням на теренах краю. На одній з них у 2000 р. Олег Васильович отримав Диплом і Почесну відзнаку «Золота Ярославна» за особистий внесок у вивчення пам'яток Путивльщини (рис. 17).

Багато років О. В. Сухобоков був членом редколегії журналу «Сумська старовина» — фахового видання зі спеціальності «Історичні науки»,



Рис. 17. Путивль і Путивльщина: 1 — О. В. Сухобоков проводить для освітян Путивльщини екскурсію на городищі Ігорівка, 1984 р.; 2 — О. В. Сухобоков (третій зліва) серед дипломантів почесної відзнаки «Золота Ярославна», Путивль, 2000 р.

що з 1996 р. видається Сумським державним університетом. Його головний редактор В. Б. Звагельський — філолог, краєзнавець, дослідник «Слова о полку Ігоревім» після знайомства з Олегом Васильовичем у 1983 р. захопився археологією краю, брав участь у розкопках міст Сумщини — Глухова, Конотопа, Кролевіця, Шостки, був організатором низки наукових конференцій. Знайомству з Олегом Васильовичем він присвятив яскравий есей «Зустріч з Археологом», в якому талановито відобразив багатогранність особистості вченого — «скептично-усміхнений ерудит, блискучий оповідач, вдумливий дослідник» (Звагельський 2008, с. 340).

Роботи експедиції регулярно висвітлювалися у місцевій, обласній та республіканській пресі, на телебаченні. Завжди відкритий до спілкування Олег Васильович охоче зустрічався з журналістами, чимало газетних публікацій вийшло й з-під його пера.

Загалом дослідження, проведені Лівобережною слов'яно-руською експедицією, стали

важливим етапом історико-археологічного вивчення північно-східного регіону Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя, а саме території сучасної Сумської області. У складі експедиції в різний час працювали співробітники Інституту археології С. П. Юренко, О. В. Іченська (Пархоменко), П. В. Пеняк, І. А. Ремех, О. П. Моця, П. М. Покас, Р. В. Терпиловський, Г. М. Некрасова, А. Л. Казаков, співробітники Сумського обласного краєзнавчого музею В. А. Парня, В. В. Приймак та В. М. Приймак, Н. О. Милованова і авторка цих рядків. У вирішенні різноманітних організаційних питань активну допомогу надавали директори Сумського обласного краєзнавчого музею Г. С. Долгін і В. С. Терентьев та їх заступник І. М. Скворцов. Добре налагоджені тісні зв'язки з Полтавським і Сумським педінститутами забезпечували участь в експедиції студентів-практикантів і їх викладачів Ю. О. Нікітіна та О. І. Семененка. Дружний колектив, високий науковий рівень, чіткий та конструктивний режим робіт, добре налагодже-

ний побут сприяли інтенсивній і результативній роботі експедиції.

Потужний інтелект, природна харизма, іронічність, відкритість, демократичність та доброзичливість Олега Васильовича приваблювали й захоплювали. І нині поважні урядовці, вчені, науковці, вчителі і бізнесмени з вдячністю згадують свою студентську археологічну практику чи просто роботу в експедиції. Традиційні вечірні посиденьки біля багаття зі щирими розмовами, дискусіями, під час яких інколи народжувались нові гіпотези та ідеї, обговоренням повсякденних, експедиційних побутових питань ставали школою життєвого досвіду і наукового й інтелектуального росту. За час існування експедиції в її складі працювали десятки співробітників, близько 1000 студентів-істориків, які проходили археологічну практику. Багато з них поповнювали ряди волонтерів, далі беручи участь у дослідженнях. Завдяки злагоженій професійній роботі і ентузіазму учасників експедиції було досягнуто вагомих результатів у вивченні багатьох пам'яток північно-східного Лівобережжя, що знайшло відображення у польових звітах і публікаціях дослідників.

Проведені О. В. Сухобоковим дослідження на Сумщині зайняли провідне місце і у науковому доробку вченого. Вони представлені у численних статтях та монографіях. Зокрема, три монографії присвячені окремим пам'яткам краю. Почуття наукового обов'язку спонукало Олега Васильовича в останні роки життя напружено працювати над введенням до наукового обігу результатів фундаментально досліджених пам'яток краю таких як Путивль, Кам'яне, Битиця, Ницаха та підготовкою давно омріяних, присвячених їм монографій. Дві з них побачили світ вже коли життя автора обірвалося. Це монографія «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв.» (2012), в якій за археологічними матеріалами комплексу пам'яток біля с. Кам'яне відображено сіверянсько-давньоруський період історії населення прикордонного регіону за Посульською оборонною лінією Давньоруської держави. В монографії «Давній Путивль» (2019) в співавторстві з С. П. Юренко на основі комплексного аналізу археологічних і писемних джерел простежено процес формування давньоруського міста від сіверянських городищ на його території до центру Путивльського удільного князівства та окремі аспекти історичного розвитку Путивля за доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу. Багато ілюстровані картами, кресленнями, малюнками і фотознімками, більшість з яких зроблені Олегом Васильовичем, монографії викликають зацікавлення істориків і археологів, краєзнавців та всієї широкої спільноти не байдужої до вітчизняної історії. Ці праці отримали схвальні відгуки і рецензії вітчизняного і зарубіжного наукового загалу, а монографія «Давній Путивль» поповнила фонди Бібліотеки Конгресу в США.

Здобутками досліджень О. В. Сухобокова нині послуговуються історики, науковці, археологи, краєзнавці, у своїй професійній діяльності використовують музейники, викладачі вишів і вчителі шкіл. Досліджені ним пам'ятки стали складовими історико-культурної спадщини України — всі вони внесені до реєстру нерухомих пам'яток історії та культури, а вісім з них отримали статус пам'яток національного значення. Науковий і творчий спадок Олега Васильовича житиме на сторінках його наукових праць, у музейних експозиціях, приурочених до ювілейних дат, присвячених йому виставках в музеях області.

Пам'ять про видатного вченого і непересічну особистість назавжди залишиться у серцях його близьких, друзів, колег, численних учнів і багатьох колишніх учасників експедиції, яким поталанило зустрітися і спілкуватися з Олегом Васильовичем.

ЛІТЕРАТУРА

Березовець, Д. Т. 1952. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. *Археологічні пам'ятки Української РСР*, III, с. 242-250.

Белінська, Л. І., Приймак, В. В., Сухобоков, О. В. 1993. Гончарні горни I—II тис. н. е. з розкопок Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР. *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник*, 1, с. 185-189.

Білинська, Л. І. 2011. Нові матеріали з археологічних розвідок давньоруського Путивля. *Сіверщина в історії України*, 4, с. 121-124.

Відейко, М. 2009. *Україна: від антив до Русі*. Київ: Кріон.

Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко.

Довженко, В. И. 1952. Раскопки у с. Волынцева Сумской области. *Археологічні пам'ятки Української РСР*, III, с. 251-270.

Дяченко, В. Д., Покас, П. М., Сухобоков, О. В. 1984. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное). В: Круц, С. И. (ред.). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 4-26.

Звагельський, В. 2008. Зустріч з Археологом. *Сумська старовина*, XXV, с. 339-340.

Ильинская, В. А. 1967. Разведка в Днепропетровском Левобережье. *Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг.*, с. 196-200.

Ильинская, В. А. 1968. Новые данные о памятниках I тыс. н. э в Днепропетровской Левобережной Лесостепи. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь: сборник статей к 60-летию академика Б. А. Рыбакова*. Москва: Наука, с. 55-61.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971а. *Звіт про роботу Лівобережного розвідагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17а.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971б. *Щоденник керівника Лівобережного розвідагону Слов'янської експедиції*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17а.

Ляпушкін, І. І. 1952. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції в 1947—1948 рр. *Археологічні пам'ятки Української РСР*, III, с. 285-306.

- Ляпушкин, И. И. 1959. К вопросу о памятниках волинцевского типа. *Советская археология*, XXIX—XXX, с. 58-84.
- Махно, Е. В. 1971. Раскопки Успенского могильника. *Археологические исследования в Украине в 1968 г.*, III, с. 214-218.
- Радько, А. В. 1982. *Отчёт о работах археологической секции Сумского Дворца пионеров и школьников с ноября 1981 г. по декабрь 1982 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/98.
- Рудич, Т. О. 2019. Антропологічні дослідження з розкопок у м. Путивль (за матеріалами П. М. Покаса). В: Сухобоков, О., Юренко, С. *Давній Путивль*. Київ; Суми: Університетська книга, с. 312-334.
- Русина, О. В. 1998. *Сіверська земля у складі Великої князівства Литовського*. Київ.
- Рыбаков, Б. А. 1966. Раскопки в Путивле. *Археологические открытия 1965 г.*, с. 154-156.
- Сухобоков, О. В. 1968а. *Дневник разведки Левобережной группы Раннеславянской экспедиции*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/13в.
- Сухобоков, О. В. 1968b. *Отчёт о разведке Левобережной группы Раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в Сумской области в 1968 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/13в.
- Сухобоков, О. В. 1971. Поселение середины I тысячелетия н. э. близ с. Курган-Азак Сумской области. *Археологические исследования в Украине в 1968 г.*, III, с. 229-233.
- Сухобоков, О. В. 1972. *Население Днепровского Левобережья во второй половине I тысячелетия н. э.* Автореферат диссертации к. и. н. Киев: ИА АН УССР.
- Сухобоков, О. В. 1974а. *Отчёт о работе Днепровского Левобережного отряда ИА АН УССР в 1973—74 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/31.
- Сухобоков, О. В. 1974b. *Отчёт о работе Днепровского Левобережного отряда ИА АН УССР в 1973—74 гг. Дневник*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/31.
- Сухобоков, О. В. 1974с. Розкопки городища поблизу с. Волокитине. *Археологія*, 13, с. 109-110.
- Сухобоков, О. В. 1975а. Охоронні розкопки Роменського городища поблизу с. Червоний Ранок Сумської області. *Археологія*, 15, с. 112-114.
- Сухобоков, О. В. 1975b. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и её предшественники)*. Киев: Наукова думка.
- Сухобоков, О. В. 1981. *Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979—1981 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/2.
- Сухобоков, О. В. 1983. *Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1982—1983 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/38.
- Сухобоков, О. В. 1989. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в Сумской области (1968—1988 гг.). В: *Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции, апрель 1988 г.* Сумы, с. 78-80.
- Сухобоков, О. В. 1990. *Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований)*. Путивль.
- Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.)*. Київ: Наукова думка.
- Сухобоков, О. В. 1993. *Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I — початку II тис. н. е.* Автореферат дисертації д. і. н. Київ: ІА АН України.
- Сухобоков, О. В. 1995. Залізообробна справа за матеріалами розкопок давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Ніцаха Сумської обл. *Археологія*, 3, с. 53-68.
- Сухобоков, О. В. 1998. Хозари та слов'яни у Північно-Причорноморському лісостепу. В: Смолий, В. А. (ред.). *Південна Україна: проблеми історичних досліджень*. І. Миколаїв: Інститут історії України НАН України, с. 62-72.
- Сухобоков, О. В. 1999. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян. *Археологія*, 2, с. 25-39.
- Сухобоков, О. В. 2004. Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури). *Археологія*, 4, с. 71-85.
- Сухобоков, О. В. 2012. *«Земля незнаема»: население бассейна среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное)*. Киев: Аграр Медиа Групп.
- Сухобоков, О. В., Моця, А. П. 1983. *Отчёт о раскопках роменско-древнерусского комплекса памятников у с. Зелёный Гай Сумского района и обл. в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/38а.
- Сухобоков, О. В., Моця, О. П. 1987. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області. *Археологія*, 58, с. 83-94.
- Сухобоков, О. В., Вознесенская, Г. А., Приймак, В. В. 1989. Клад орудий труда и украшений с Битицкого городища. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев: Наукова думка, с. 95-105.
- Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1993. Битицьке городище VIII ст. н. е. Перспективи вивчення. В: *Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. Матеріали польового історико-археологічного семінару. Серпень 1993 р.*, с. Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл. Суми, с. 7-10.
- Сухобоков, О. В., Комар, О. В., Белінська, Л. І. 1999. *Звіт про роботи Лівобережної слов'яно-руської комплексної експедиції у 1999 р. (розкопки у м. Ромни)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/6.
- Сухобоков, О. В., Комар, А. В. 2004. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема преемственности. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-пресс, с. 159-173.
- Сухобоков, О. В., Зоценко, В. Н., Черняков, И. Т. 2005. Свинцовая плита с клеймами XVII в. из Путивля. *Путивльский краеведческий сборник*, 5, с. 88-95.
- Сухобоков, О., Юренко, С. 2019. *Давній Путивль*. Київ; Суми: Університетська книга.
- Терпиловский, Р. В., Абашина, Н. С. 1992. *Памятники киевской культуры (свод археологических источников)*. Киев: Наукова думка.
- Томашевский, А. П., Борисов, А. В. 2017. Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука. *Археологія*, 4, с. 79-86.
- Юренко, С. П. 1983а. *Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э.* Автореферат диссертации к. и. н. Киев: ИА АН УССР.
- Юренко, С. П. 1983b. *Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (волинцевская культура)*. Диссертации к. и. н. Киев: ИА АН УССР.
- Юренко, С. П. 1985. Волинцевская культура В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 116-125.

REFERENCES

- Berezovets, D. T. 1952. Doslidzhennia na terytorii Putyl'skoho raionu Sum'skoi oblasti. *Arkheolohichni pam'iatky Ukrain'skoi RSR*, III, s. 242-250.
- Bielinska, L. I., Pryimak, V. V., Sukhobokov, O. V. 1993. Honcharni horny I—II tys. n. e. z rozkopok Livoberezhnoi slov'iano-ruskoj ekspeditsii IA AN URSR. *Ukrainske honcharstvo: Natsionalnyi kulturolohichnyi shchorichnyk*, 1, s. 185-189.
- Bilinska, L. I. 2011. Novi materialy z arkheolohichnykh rozvidok davnoruskoho Putylvia. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, 4, s. 121-124.
- Videiko, M. 2009. *Ukraina: vid anty do Rusi*. Kyiv: Krion.
- Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko.
- Dovzhenok, V. I. 1952. Raskopki u s. Volyntseva Sum'skoi oblasti. *Arkheolohichni pam'iatky Ukrain'skoi RSR*, III, s. 251-270.
- Diachenko, V. D., Pokas, P. M., Sukhobokov, O. V. 1984. Drevnerusskoe naselenie Levoberezhnoi Ukrainy (po materialam mogilnika u s. Kamennoe). In: Kruts, S. I. (ed.). *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naseleniia na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 4-26.
- Zvahelskyi, V. 2008. Zustrich z Arkheolohom. *Sum'ska starovyna*, XXV, s. 339-340.
- Ilinskaia, V. A. 1967. Razvedka v Dneprovskom Levoberezh'e. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1965—1966 gg.*, s. 196-200.
- Ilinskaia, V. A. 1968. Novye dannye o pamiatnikakh I tys. n. e. v Dneprovskoi Levoberezhnoi Lesostepi. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Slaviane i Rus: sbornik statei k 60-letiiu akademika B. A. Rybakova*. Moskva: Nauka, s. 55-61.
- Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. 1971a. *Zvit pro robotu Livoberezhnogo rozvidzahanu Instytutu arkheolohii AN URSR za 1971 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/17a.
- Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. 1971b. *Shchodennyk kerivnyka Livoberezhnogo rozvidzahanu Slov'ianskoi ekspeditsii*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/17a.
- Liapushkin, I. I. 1952. Doslidzhennia Dniprovskoi livoberezhnoi ekspeditsii v 1947—1948 rr. *Arkheolohichni pam'iatky Ukrain'skoi RSR*, III, s. 285-306.
- Liapushkin, I. I. 1959. K voprosu o pamiatnikakh volyntsevskogo tipa. *Sovetskaia arkheologiya*, XXIX—XXX, s. 58-84.
- Makhno, B. V. 1971. Raskopki Uspenskogo mogilnika. *Arkheologicheskie issledovaniia v Ukraine v 1968 g.*, III, s. 214-218.
- Radko, A. V. 1982. *Otchet o rabotakh arkheologicheskoi sekcii Sum'skogo Dvortsia pionerov i shkolnikov s noiabria 1981 g. po dekabr 1982 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/98.
- Rudych, T. O. 2019. Antropologichni doslidzhennia z rozkopok u m. Putyvl (za materialamy P. M. Pokasa). In: Sukhobokov, O., Yurenko, S. *Davnii Putyvl*. Kyiv; Sumy: Universytetska knyha, s. 312-334.
- Rusyna, O. V. 1998. *Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho*. Kyiv.
- Rybakov, B. A. 1966. Raskopki v Putivle. *Arkheologicheskie otkrytiia 1965 g.*, s. 154-156.
- Sukhobokov, O. V. 1968a. *Dnevnik razvedki Levoberezhnoi grupy Ranneslavianskoi ekspeditsii*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/13v.
- Sukhobokov, O. V. 1968b. *Otchet o razvedke Levoberezhnoi grupy Ranneslavianskoi ekspeditsii IA AN USSR v Sum'skoi oblasti v 1968 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/13v.
- Sukhobokov, O. V. 1971. Poselenie sere diny I tysiacheletia n. e. bliz s. Kurgan-Azak Sum'skoi oblasti. *Arkheologicheskie issledovaniia v Ukraine v 1968 g.*, III, s. 229-233.
- Sukhobokov, O. V. 1972. *Naselenie Dneprovskogo Levoberezhia vo vtoroi polovine I tysiacheletia n. e.* Avtoreferat disertatsii k. i. n. Kiev: IA AN USSR.
- Sukhobokov, O. V. 1974a. *Otchet o rabote Dneprovskogo Levoberezhnogo otriada IA AN USSR v 1973—74 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/31.
- Sukhobokov, O. V. 1974b. *Otchet o rabote Dneprovskogo Levoberezhnogo otriada IA AN USSR v 1973—74 gg.* *Dnevnik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/31.
- Sukhobokov, O. V. 1974s. Rozkopky horodyshcha poblyzu s. Volokytyne. *Arkheolohiia*, 13, s. 109-110.
- Sukhobokov, O. V. 1975a. Okhoronni rozkopky Romensko-horodyshcha poblyzu s. Chervonyi Ranok Sum'skoi oblasti. *Arkheolohiia*, 15, s. 112-114.
- Sukhobokov, O. V. 1975b. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee pedshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 1981. *Otchet o rabotakh Levoberezhnoi slaviano-ruskoj ekspeditsii v 1979—1981 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/2.
- Sukhobokov, O. V. 1983. *Otchet o rabotakh Levoberezhnoi slaviano-ruskoj ekspeditsii v 1982—1983 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/38.
- Sukhobokov, O. V. 1989. Raboty Levoberezhnoi slaviano-ruskoj ekspeditsii IA AN USSR v Sum'skoi oblasti (1968—1988 gg.). In: *Problemy arkheologii Sumshchiny. Tezisy dokladov oblastnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, aprel 1988 g.* Sumy, s. 78-80.
- Sukhobokov, O. V. 1990. *Drevnerusskii Putyvl i ego okrug (po materialam arkheologicheskikh issledovani)*. Putyvl.
- Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovskie lisostepove Livoberezhia u VIII—XIII st. (za materialamy arkheolohichnykh doslidzen 1968—1989 rr.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 1993. *Etnokulturnyi rozvytok naseleniia lisostepovo Livoberezhnoi Ukrainy naprykintsii I — pochatku II tys. n. e.* Avtoreferat dysertatsii d. i. n. Kyiv: IA AN Ukrainy.
- Sukhobokov, O. V. 1995. Zalizoobrobna sprava za materialamy rozkopok davnoruskoho arkheolohichnogo kompleksu poblyzu s. Nitsakha Sum'skoi obl. *Arkheolohiia*, 3, s. 53-68.
- Sukhobokov, O. V. 1998. Khozary ta slov'iany u Pivnichno-Prychornomorskomu lisostepu. In: Smolii, V. A. (ed.). *Pivden-na Ukraina: problemy istorichnykh doslidzen*. I. Mykolaiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 62-72.
- Sukhobokov, O. V. 1999. Do pokhodzhennia ta interpretatsii pam'iatok volyntsevskoho etapu kultury litopysnykh siverian. *Arkheolohiia*, 2, s. 25-39.
- Sukhobokov, O. V. 2004. Rozkopky u litopysnomu Romni (do 100-richchia romenskoj arkheolohichnoi kultury). *Arkheolohiia*, 4, s. 71-85.
- Sukhobokov, O. V. 2012. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina srednego Psia v X—XIII vv. (po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe)*. Kiev: Agrar Media Grup.
- Sukhobokov, O. V., Motsia, A. P. 1983. *Otchet o raskopkakh romensko-drevnerusskogo kompleksa pamiatnikov u s. Zelenyi Hai Sum'skogo raiona i obl. v 1983 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/38a.
- Sukhobokov, O. V., Motsia, O. P. 1987. Davnoruski pam'iatky poblyzu khutora Zelenyi Hai Sum'skoi oblasti. *Arkheolohiia*, 58, s. 83-94.
- Sukhobokov, O. V., Voznesenskaia, G. A., Priimak, V. V. 1989. Klad orudii truda i ukrasheni s Bititskogo gorodishcha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Drevnie slaviane i Kievskaa Rus*. Kiev: Naukova dumka, s. 95-105.
- Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 1993. Bytytske horodyshche VIII st. n. e. Perspektivy vyvchennia. In: *Rol rannikh miskykh tsentriv v stanovlenni Kyivskoi Rusi. Materialy polovoho istoriko-arkheolohichnogo seminaru. Serpen 1993 r.; s. Zelenyi Hai Sum'skoho r-nu Sum'skoi obl.* Sumy, s. 7-10.
- Sukhobokov, O. V., Komar, O. V., Bielinska, L. I. 1999. *Zvit pro roboty Livoberezhnoi slov'iano-ruskoj kompleksnoi ekspeditsii u 1999 r. (rozkopky u m. Romny)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/6.
- Sukhobokov, O. V., Komar, A. V. 2004. Gorodishche «Monastyrishche» i drevnerusskii Romen: problema preemstvennosti. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavni Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-press, s. 159-173.
- Sukhobokov, O. V., Zotsenko, V. N., Cherniakov, I. T. 2005. *Svintsovaia plita s kleimami XVII v. iz Putylvia*. Putyvl'skyi kraieznavchyi zbirnyk, 5, s. 88-95.
- Sukhobokov, O., Yurenko, S. 2019. *Davnii Putyvl*. Kyiv; Sumy: Universytetska knyha.
- Terpilovskii, R. V., Abashina, N. S. 1992. *Pamiatniki kievskoi kultury (svod arkheologicheskikh istochnikov)*. Kiev: Naukova dumka.
- Tomashchuk, A. P., Borysov, A. V. 2017. Mykhailo Petrovych Kuchera ta vitchyzniana istoriko-arkheolohichna nauka. *Arkheolohiia*, 4, s. 79-86.

Iurenko, S. P. 1983a. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhie v VII—VIII vv. n. e.* Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Kiev: IA AN USSR.

Iurenko, S. P. 1983b. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhie v VII—VIII vv. n. e. (volyntsevskaya kultura)*. Dissertatsii k. i. n. Kiev: IA AN USSR.

Iurenko, S. P. 1985. Volyntsevskaya kultura In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaya karta territorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 116-125.

L. I. Bilynska

CONTRIBUTION OF O. V. SUHOBOKOV TO THE RESEARCH OF THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE NORTH EAST OF THE LEFT BANK UKRAINE

This article is dedicated to O. V. Sukhobokov, Ukrainian archaeologist, researcher of Slavic and Rus' history, Doctor of Historical Sciences. His scientific interests were focused on the Early Slavic and Old Rus' archaeology of the left bank of the Dnipro forest-steppe area, and the history of the Eastern Slavic tribe of Siverians.

The research conducted by O. V. Sukhobokov at the head of the Left Bank Slavic-Rus' Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine became an important stage in the historical and archaeological study of the northeastern region of the Dnipro area, in particular the territory of the modern Sumy oblast. The expedition explored such significant sites as Kurgan-Azak, Bytytsia, Volyntseve, Monastyryshche, Kamiane, Nytsakha, Lukhtivka, Igorivka, and Zelenyi Gai. As a result, scientists confirmed the founding date of the cities from the *Kievan Rus' Chronicles* such as Lubny, Putyvl, and Romny.

After multiple years of research on the Left Bank the original concept of the historical process in the Dnipro—Don interfluvium was developed by O. V. Sukhobokov. Scientists have brought together an immense amount of materials from field research and reconstructed the ethnic processes and development of the Slavic population of the left bank Dnipro at the second half of the 1st and the beginning of the 2nd millennium AD.

The achievements of the Left Bank Slavic-Rus' expedition became the basis for further research, scientific debates, and were discussed at conferences and seminars. They are presented in numerous articles, and five monographs. Three monographs are dedicated to the sites of the Sumy region: «Putyvl and its region in the *Kievan Rus'* time (on the archaeological materials)» (1990), ««Unknown Land»: the population of the Middle Psel basin in the 10th—13th centuries AD (on the materials of the Romny-Kievan Rus' sites in the Kamennoe settlement)» (2012), «Ancient Putyvl» (2019) in co-authorship with S. P. Yurenko.

O. V. Sukhobokov made a lot of efforts to preserve the historical and cultural heritage of Ukraine, popularize archaeological sites, and arrange archaeological sections of the Collection of Historical and Cultural Sites of Ukraine in the Sumy and Poltava oblast (as a scientific consultant).

While working on the territory of Sumy oblast, the scientist established close cooperation with the Sumy Museum of Local Lore, as well as regional museums. The fund collections of the Putyvl, Romny, and Sumy museums have significantly grown and are represented in their exhibitions. For many years, O. V. Sukhobokov was a member of the editorial board of the journal *Sumska Starovyna*.

The scientific and creative heritage of O. V. Sukhobokov is currently used by historians, archaeologists, as well as museologists, university professors, and school teachers in their professional studies.

Keywords: O. V. Sukhobokov, Northeastern Left Bank, Left Bank Slavic-Rus' expedition, Severians, Romny culture, sites, Sumy oblast.

Одержано 10.08.2022

БІЛИНСЬКА Лариса Іванівна, науковий співробітник-консультант, ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України», ІА НАН України, Київ (Суми), Україна.

BILYNSKA Larysa, Research assistant-consultant, State Enterprise «Scientific Research Center «Protective Archeological Service of Ukraine» of Institute of Archeology of NAS of Ukraine, Kyiv (Sumy), Ukraine. ORCID: 0000-0002-8037-6424, e-mail: larysa.bilynska@gmail.com, oasu_sumy@ukr.net.